

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG AMT

1988

MAG

**HB
His**

FRA VIBORG AMT

1988

f

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg amt

53. årgang

FRA VIBORG AMT 1988

er redigeret af

Paul G. Ørberg

under medvirken af

Morten Øllgaard og Birgit Løgstrup

Lay-out og tryk:

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Trykt i 800 eksemplarer

ISBN 87-87235-46-3

Indhold

PAUL G. ØRBERG	
Kongehyldningen i Viborg 1584	7
JENS HOLMGAARD	
Alt på sin rette plads – eller stavnsbåndsløsningen og den store omstilling i dansk landbrug	21
JESPER HJERMIND	
Søfolk, kågmænd og skippere på Hjarbæk fjord. Træk af søfartens historie 1850-1900	60
H. P. NIELSEN	
Søndervingekredsens politiske historie 1848-1970	91
HARALD KRISTENSEN	
Hejlskov præstegård	107
Samfundet siden sidst	113
Lokalhistorisk litteratur	114
Lokalhistoriske arkiver	123
Årbogens annoncører	125

Forsidebilledet er et lokalt portræt af Christian 4., som sidder på pulpituret i Asmild kirke sammen med billeder af 8 andre oldenborgske konger. Det er malet i 1703 af Jens Jensen Thrane fra Ålum (jfr. årbogen 1986 s. 109 ff), efter kobberstik af Albert Haelwegh. Ejvind Rasmussen, Landsarkivet, fot.

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

Bestyrelse:

Provst *Morten Øllgaard*, Vorde, formand.
Arkivar *Paul G. Ørberg*, Tapdrup, næstformand.
Oberstløjtnant *Ingvar Musaeus*, Birgittelyst, sekretær.
Sekretær *Else Hansen*, Viborg, kasserer.
Museumsinspektør *Marianne Bro-Jørgensen*, Viborg.
Domprovst *K. Gjesing*, Viborg.
Rektor *K.J. Krarup-Pedersen*, Bjerringbro.
Kaptajn *Villy Jensen*, Viborg.
Arkivar, dr. phil. *Birgit Løgstrup*, Løgstrup.
De fire førstnævnte udgør forretnings- og økonomiudvalget.

Revisorer:

Bankfuldmægtig *Finn Bertel*.
Major *J. V. Lund*.

Samfundets ekspedition:

Fru *Else Hansen*,
Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg
Tlf. (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Bidrag til årbogen

sendes til arkivar *Paul G. Ørberg*, Landsarkivet, 8000 Viborg.

Kongehyldningen i Viborg i 1584

Vi skriver 1584, den 16. juni, og vi skal til kongehyldning i Viborg. En fest, som satte byen aldeles på den anden ende, og som det vel er værd at høre nærmere om. Men først et par ord om Danmarks statsforfatning for 400 år siden.

Danmark-Norge var dengang, som nu, et monarki, et kongerige, men et valgrige vel at mærke. Kongen blev valgt, men det havde ikke megen lighed med præsidentvalg, som vi kender det i dag. For det første var det en yderst snæver kreds, som valgte kongen, nemlig højadelen, dvs. de 20-30 adelige slægter, hvorfra rigsrådet eller regeringen blev rekrutteret. For det andet var det efterhånden blevet en nogenlunde indarbejdet skik, at man valgte kongens ældste søn til tronfølger. Men en forudsætning for valget var altid et højtideligt løfte om at ville respektere en håndfæstning, som først og fremmest sikrede adelens privilegier.

Hyldningen fulgte efter valget; det var den højtidelige akt, hvor undersåtterne svor den udvalgte konge huldskab og troskab. Tilbage i middelalderen havde valg og hyldning fundet sted umiddelbart efter hinanden på landstingene. Men efter at kongevalget i løbet af 1400-årene var gledet helt over til rigsrådet, blev hyldningen en ting for sig, og det var kun den, der fandt sted på de fire landsting, med det nørrejske landsting som det første. Viborgs forrang her kan spores meget langt tilbage. Allerede Lejrekrøniken, som i hvert fald går tilbage til 1100-årene, beretter om, hvordan rigets grundlægger, kong Dan, blev udråbt som konge, idet han blev sat på en stor sten i Viborg.

På Christian 4.s tid havde det hele egentlig udviklet sig til en tretrins raket: først blev hertug Christian i 1580 valgt til tronfølger, dernæst blev han i 1584 hyldet og endelig i 1596 – ved sin regeringstiltrædelse – kronet som konge. Hans årstal i kongerækken – 1588 – da han rent faktisk efterfulgte sin fader, Frederik 2., blev overhovedet ikke markeret i samtiden. En formynderregering af rigsråder styrede riget fra 1588 til 1596.

Frederik 2. (1534-1588), konge af Danmark og Norge 1559-1588. Tegnet af Melchior Lorch og stukket i kobber 1582. (Den kgl. Kobberstiksamling).

Kongevalget foregik på en herredag, et rigsrådsmøde i Odense i april 1580, da den lille prins netop var fyldt tre år. Frederik 2. gav ved den lejlighed rigsrådet en skriftlig garanti for, at Danmark fortsat var et frit valgrige, som det havde været fra arilds tid; samtidig blev det fastslået, at kongens søn skulle, når han kom til lavalder, lade sig hylde på landstingene og ved sin regeringstiltrædelse stadfæste rigsrådets og adelens privilegier og udstede en håndfæstning.

I april 1584 ville prins Christian fylde 7 år, hvilket man åbenbart betragtede som en slags speciel fyrstelig lavalder. I hvert fald lod kongen allerede den 10. januar, efter aftale med rigsrådet, breve udgå over hele riget med besked om, at hyldningen var fastsat til den 8. juli i Ringsted for Sjælland, Møn, Lolland og Falster, den 26. juni i Odense for Fyn og Langeland, den 15. juni i Viborg for Jylland og den 20. juli i Lund for Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm – både kronologisk og geografisk en besynderlig orden.

Kancelliskriverne fik travlt. Kongen opholdt sig på den tid på Havreballegård syd for Mossø, men skriverne var med i følget. Kongen havde dengang endnu ikke nogen fast residens, men hele hof- og regeringsapparatet fulgte med på hans stadige rejser rundt i riget, hvor han nød gratis underhold, det såkaldte »nathold«. Der gik brev til alle stiftslensmænd dels om selv at møde til hyldningen, dels om at sende alle adelsmænd kopi af indkaldelsen – adelige skulle møde personligt

Niels Kaas til Tårupgård (1534-1594), rigsråd, kongens kansler 1571, 1588 medlem af formynderregeringen og i praksis regeringens leder. Ukendt kunstner fra 1580'erne. (Rosensborg Slot).

– dels om at lade et indkaldelsesbrev til bønderne forkynde på alle herredsting. Bønderne skulle fra hvert herred sende herredsfogeden, 4 sandemænd og 4 andre lovfaste, dvs. edsdygtige dannemænd (eventuelt herredsfogeden og 8 agtede dannemænd) med herredsseglet og fuldmagtsbreve fra menige herredsmænd.

Ligeledes fik alle superintendenter, dvs. biskopperne – blandt dem var magister Peder Thøgersen i Viborg stift – brev om dels at møde personligt til hyldningen, dels at lade et åbent brev om hyldningen forkynde for provster og præster; fra hvert herred skulle herredsprovsten og to præster møde med fuldmagt fra de øvrige præster.

Videre fik alle prælater og kanniker, dvs. domkapitlerne besked om at møde personligt med kapitlets segl. Endelig fik hver eneste købstad befaling til at sende borgmestrene, to rådmænd og 4 fornemme borgere med byens segl og fuldmagt fra alle borgerne. Den sidste, men ikke mindst vigtige serie breve gik til alle 22 rigsråder – med kansleren, Niels Kaas til Tårupgård i spidsen – som fik besked på at møde personligt til hyldningen i Viborg, uanset at de også skulle møde til hyldning hver i sit »land« – påny en understregning af Viborg-hyldningens særlige betydning.

Med denne byge af kongebreve var startskuddet gået til sommerens hyldningsfester. Men festen i Viborg skulle have en værdig ramme og form, og der var en mængde praktiske gøremål at tage vare på. Først gjaldt det om at finde et egnet sted. Domkirkepladsen (eller Gammel-torv), hvor der ellers blev holdt landsting på den tid, var for snæver,

og det gamle tingsted i byens nordvestlige udkant var alt for afsides; hyldningen var så vigtig en begivenhed, at den skulle ske i hjertet af den gamle by. Altså måtte der anlægges en helt ny hyldningsplads, og det blev den tidligere Sct. Hans kirkegård, der blev udset til det brug. Sct. Hans kirke var blandt de kirker, der under reformationsrøret i 1529 blev revet ned; den lå omtrent på det sted, hvor Stiftamtmandsgården i dag knejser, og syd for lå kirkegården. Der var ganske vist den hage ved planen, at der siden Reformationen var blevet opført adskillige private huse og bygninger på den gamle kirkegård, og desuden stod der et tårn – det var det gamle kirketårn – med byens stormklokke – den, der for eksempel havde gjaldet ved den store brand i 1567. Alt det måtte selvfølgelig væk. Allerede fra januar måned begyndte en strøm af kongelige ordrer om sagen at tilflyde lensmanden på Hald, Niels Skram, og borgmestre og råd i Viborg. Husene på pladsen blev regulært ekspropieret og før nedrivningen vurderet af magistraten. Blandt husene var der et enkelt adeligt hus, som man først dristede sig til at vurdere efter udtrykkelig kongelig ordre. Der lå for øvrigt også en ladebygning tilhørende en gejstlig mand, magister og kannik Niels Sørensen; den blev flyttet ned ved siden af den gamle bispegårds have. Byens borgere skulle selv levere den nødvendige arbejdskraft ved på omgang at stille 10 pligtskarle både til rydningen og til brolægningen af pladsen.

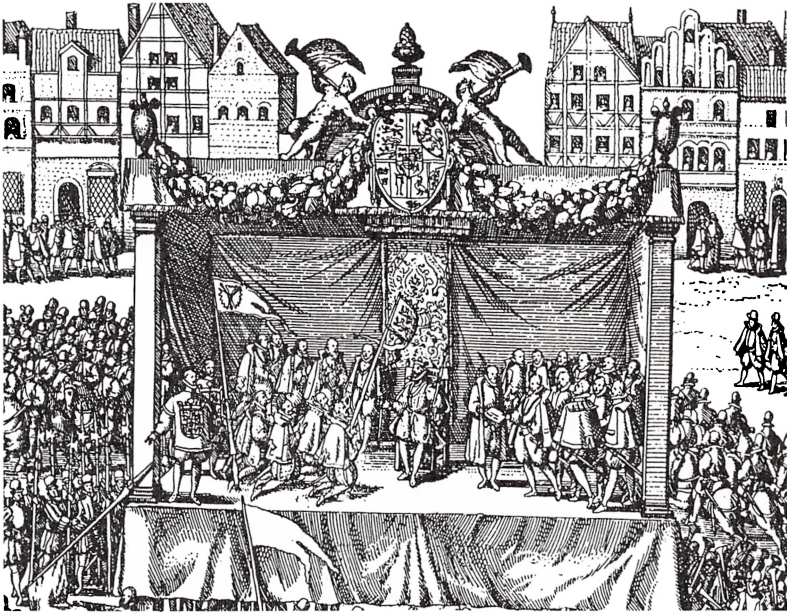
Den stedkendte læser vil forlængst have gættet, at det drejer sig om det nuværende Nytorv. Der skete nemlig det, at da pladsen i foråret 1584 stod fiks og færdig, aflagde kongen først et kort inspektionsbesøg i byen den 12. maj, hvor han naturligvis også har forhandlet med borgmestre og råd, og allerede den 20. maj – altså en lille måned før hyldningsfesten – udsendte han fra Skanderborg Slot et højtideligt åbent brev om, at den nye plads for al fremtid skulle være samlingsplads og bruges til akseltorvs marked. Den måtte aldrig bebygges, men skulle udlægges til almindeligt akseltorv med korn, fæ, kvæg, fisk og hvad anden vare, som bønderne førte til købs. Det skulle forhandles der på den sædvanlige torvedag, og forbudet mod forprang, dvs. handel før varerne var ført til torvs, blev indskærpet. Det tilføjedes dog, at kramvarer stadig måtte forhandles på det lille torv ved domkirken og rådhuset, sådan som det var sket fra arilds tid. Hvorom alting er, hyldningen i 1584 kom til at betyde et afgørende indgreb i Viborgs byplan, som præger byen til dens fordel den dag i dag.

Viborg bys centrum efter Resens atlas o. 1670. Foran domkirken (28) ligger Gammeltorv (48), vestligere hyldningspladsen, det store Nytorv (49).

Men tilbage til forberedelserne til festen; det var langt fra gjort med at få pladsen jævnet og brolagt. Der var bl.a. problemet med indkvartering. De mange hoffolk og kancelliembedsmænd har vel fået husly i adelens eller rige borgeres gårde, men det ville kongen og dronningen ikke affinde sig med til en sådan særlig lejlighed. Nu var der jo desværre ikke noget slot, men inde i biskoppens og magister Niels Sørensens gårde blev der opført to nye bygninger dels til kongen og dels til dronningen, og de to herberger blev forbundet med en såkaldt hemmelig gang. Niels Skrams hustru og tre andre adelsdamer fik befaling til at »drage« de kongelige gemakker, nogle kamre og salen, dvs. adelens festsal i byens gamle katolske bispegård, som Frederik 2. i 1576 havde skænket den nørrejske adel til samlingssted; den lå nord for domkirken. Dette at »drage« kaldes også at »tjælde« og betyder at dække et værelses vægge med klædestoffer; her drejede det sig om »det dertil nødvendige tapetseri, flamske sengeklæder og andet«.

På selve torvet skulle der bygges et palads, det vil her sige en stor overdækket tribune, helt overtrukket med rødt klæde. Der var adgang til tribunen ad en overdækket trappe, der vendte mod domkirken. På den anden side blev der bygget et lille »afskur« af brædder med to skillerum i, så stort, at 3 eller 4 personer kunne gå derind og tale sammen; det blev strøget, dvs. malet med rødt. En kongelig tømmermand, her snarest bygmester eller arkitekt, kom på besøg i byen for at give anvisning på de forskellige arbejders rette udførelse.

Vi har ikke noget billede af »paladset« på Nytorv i 1584. Derimod har vi en afbildning af en stor lenshyldning i Odense i 1580, som sikkert giver os et godt indtryk af, hvordan den klædebeklædte tribune tog sig ud.

Det var et problem at skaffe de nødvendige materialer. Det drejede sig mest om deler, dvs. brædder, som skulle hentes i Norge. Rente-
mester Christoffer Valkendorf fik besked på at sende et skib derop, så
snart vandet blev åbent efter isen, efter 150-200 tylter deler; man
nøjedes med dårlige såkaldte lastedeler, som kunne være gode nok til
paladset og de andre bygninger, som straks igen skulle rives ned. I
øvrigt ville tjældingen jo skjule den ringe kvalitet. Brædderne blev
sejlet til Hobro og på Niels Skrams foranledning aget til Viborg. Det
var egentlig meningen at dække den hemmelige gang og trapperne
med rigtige tagsten, men også her nøjedes man da det kom til stykket
med brædder. Til »kirkeportene« derimod forsøgte man at skaffe
tagsten fra Silkeborg. En sådan kirkeport ses tydeligt på Resens pro-
spekt i kirkegårdsmuren mellem domkirken og Gammeltorv.

Et andet problem var at skaffe fourage til de mange heste og også
mennesker for den sags skyld, særlig fordi der ikke var nogen indsej-
ling til byen. Allerede den 3. februar fik Niels Skram besked på at

skaffe havre til en 4-5 dage, længere agtede kongen ikke at blive der, og til alvorligt at foreholde borgerne at have hør, havre, stråfoder og andet i forråd. I marts fik han så yderligere ordre til at købe 10 læster Rostockerøl til hyldningen. En læst var 12 tønder; det var ikke Frederik 2.s mening, at folk skulle være tørstige under hyldningsfesten.

Som vi allerede har hørt, inspicerede kongen personligt forberedelserne den 12. maj. Den 5. juni var han igen i byen på en kort visit, og vi må antage, at alting nu var i den skønneste orden. Via Skjern Slot i Nørreådalen drog kongen dagen efter til Randers, og samme dag ankom alle rigsråderne. Optakten til hyldningsfesten var for alvor begyndt.

Men hvad med festens egentlige hovedperson, den lille prins Christian, som den 12. april var fyldt syv år. For ham blev sommeren 1584 en både stor og forskrækkelig oplevelse. I foråret 1583 havde han begyndt sin skolegang på Koldinghus under tugtemesteren, Hans Mikkelsens vejledning, men den regelmæssige skolegang blev brat afbrudt i slutningen af maj måned 1584. Den 28. maj var hele den kongelige familie samlet på Skanderborg Slot, den 8. juni på Dronningborg Slot i Randers, hvor kong Frederik højtideligt sømmede den fane til stangen, som skulle føres foran prinsen under hyldningsoptøget. Den lille prins skulle under optøget sidde værdigt og højt til hest. Men han havde aldrig før prøvet at sidde på en hest! Den 10. juni noterede kongen i sin kalender: I dag mønstrede jeg rådet og hofsinder (dvs. unge adelige hofmænd); samme dag havde jeg min søn Christian på en hest og var det første (gang). Det foregik i Dronningborg slotsgård. To dage senere startede det store optog: »I dag drog jeg med mint Soffye (min Sofie) og min søn Christian og mine to døtre og alle råder og hofsinder til Tjele«. Her overnattede man, og her sluttede også Niels Skram sig til optøget; han havde fået udsættelse på grund af travlheden med forberedelserne i byen. Dagen efter, den 13. juni, holdt man sit indtog i Viborg ad den gamle landevej nord om søen og ind ad Mogensport og frem til det nye torv – Kongens Nytorv! Et prægtigt syn. Forrest den ridende standartfører eller fanebærer og vel også gjaldende trompeterer. Bagefter den lille prins og hans fader, de mange råder og hoffolk, alle på vælige heste og i glimrende klæder og udrustning. Længere bagude kareter med kvinder, ryttere og soldater og en hærs-kare af vogne. Fra fjern og nær var folk strømmet til langs ruten for at få et glimt af alle herlighederne.

Dagen efter, den 14. juni, som var Hellig Trefoldigheds søndag,

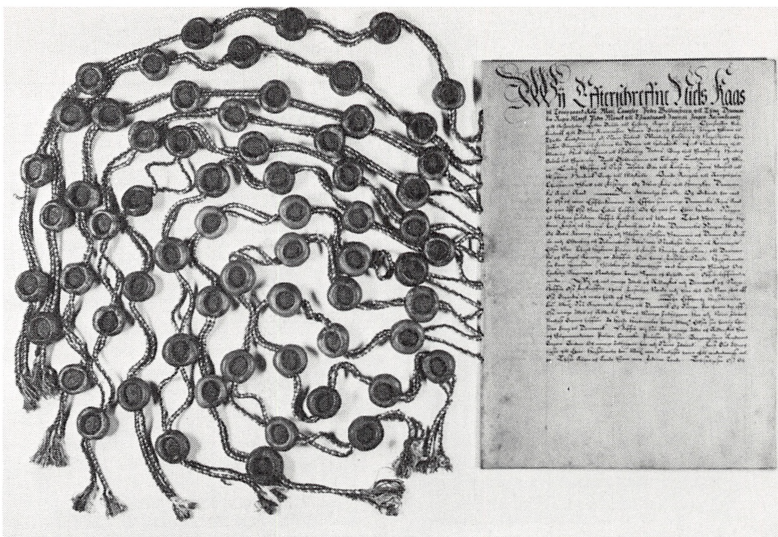

Det eneste kendte maleri af Christian 4. som barn er malet af Hans Knieper (fra Antwerpen), rimeligvis i 1582; unægtelig en selvbevidst 5-årig! (Rosenborg Slot).

var hele den kongelige familie til gudstjeneste i domkirken, hvor biskop Peder Thøgersen prædikede. Om mandagen den 15. – den dag, som oprindeligt havde været bestemt til hyldningen – blev der holdt en slags generalprøve med alle adelsfolkene, og med tirsdagen, den 16. juni, oprandt endelig den store dag. Det blev utvivlsomt en lang og anstrengende dag for alle parter. Kansler Niels Kaas holdt hele tre taler. Først et slags »indledningsoratorium« til konge og rigsråd samt alle delegerede, hvor han kundgjorde beslutningen om at lade prinsen »kejse og kåre« til konge af Danmark og Norge, for at man kunne være rede, hvis noget menneskeligt skulle tilstøde Kongelig Majestæt. Det kan tænkes at være foregået på Gammeltorv, idet man bagefter i sluttet optog drog ind på den nye hyldningsplads med hoffolkene forrest, næst efter rigsråderne, den menige adel, gejstligheden og borgere og bønder. Kongen og prinsen kom alene ridende frem til paladset, steg af hestene, og med sin søn ved hånden gik kongen op ad den overdækkede trappe og tog plads på et sæde. Derpå tog kansleren for anden gang ordet og indskærpede de fremmødte betydningen af den ubrødelige ed, de nu skulle aflægge.

Den første gruppe, som samlet aflagde løfte om huldskab og troskab var de 22 rigsråder. På deres vegne oplæste Niels Kaas eden, og med blottet hoved og oprakte fingre gentog alle ordene efter ham. Derpå gik de alle hen og gjorde deres »reverens« for kongen og prinsen, dvs. bøjede sig for dem og gav dem håndslag på evig og ubrødelig at holde deres edelige løfte. Så var det kancellisekretæren, Absalon Juels tur til i rigtig rækkefølge at fremkalde de delegerede. Først dem, der mødte personligt og ikke på andres vegne, nemlig lensmændene, de øvrige adelsfolk, universitetets professorer og biskopperne. Så provster og præster, borgmestre og råd, herredsfogeder og menige bønder og almue, som alle mødte med fuldmagtsbreve og segl, som blev modtagne og kontrollerede, hvorpå troskabseden blev aflagt. Ordlyden på hyldningseden for menigmand, borgere, bønder og almuesfolk, lød sådan:

Jeg N.N. lover og tilsiger, at jeg vil og skal være min nådigste herre og konning Christian huld og tro, afværge Hans Nådes og Danmarks riges skade og vide og ramme Hans Nådes og rigens gavn og bedste af min yderste formue, og bevise Hans Nåde al tro og pligtig tjeneste og lydighed i fejde så vel som i fredstider. Så sandt hjælpe mig Gud og hans hellige evangelium.

Det prægtigste aktstykke, som blev frembåret den 16. juni 1584, var så afgjort den jyske adels hyldningsbrev. Det drejer sig om 6 store pergamentsider, som er syet sammen med 9 seglsnore hver med 7 segl og med tilsvarende 63 egenhændige underskrifter på sidste side. (Rigsarkivet).

Da det hele var vel overstået tog kansleren for tredje gang ordet og takkede alle »både ædel og uædel« for den villighed, lydighed og tjeneste, de havde bevist deres nådige herre og konge og deres unge prins og ønskede sluttelig, at Gud ville skænke dem begge et langt og lykkeligt regimente. Så var selve højtideligheden forbi, men et nok så fornøjeligt efterspil fulgte. Det røde klæde, som var draget over hele tribunen, blev nemlig efter gammel sæd og skik givet til pris for folket, så snart de kongelige havde trukket sig tilbage, og nu så man »en underlig og fornøjelig fægtning, hvor klæde og folk fløj imellem hinanden«, mens enhver søgte at bjerge sig et stykke, »så at den ganske action endtes med stort anskrig, bulder, lyst og glæde«.

Det har været en kærkommen udladning efter de mange ensformige hyldningseder og navneopråb. Men forbi var festen ikke. Folket skulle have både brød og skuespil. I Viborg levede dengang landets første betydelige skuespilforfatter, det var sognepræsten ved Gråbrødre Kirke, Hieronymus Justesen Ranch. Han var født i Vinkel præstegård i 1539, og den navnkundige kansler Niels Kaas, der både som

Frederik 2.s kalenderoptegnelser giver os mulighed for at følge ham på hans stadige rejser rundt i riget. Her er slået op på juni eller brachmåned, hvor han noterer om hyldningen i Viborg. Kalenderen er trykt i Nürnberg. (Kongehusets arkiv, Rigsarkivet).

herre til Tårupgård og som lensmand på Asmildkloster var en lokal mand, var hans ven og velynder. Det var på hans og biskop Peder Thøgersens opfordring, at Ranch skrev og fik opført festskuespillet »Kong Salomons Hyldning«, et i vore øjne tungt skridende bibeldrama, men det blev året efter trykt, og vi ved fra bogens fortale, at det gjorde lykke hos de høje herskaber. Der var nu også et virkelig oplivende moment i stykket, nemlig en nars optræden. Det havde man ikke kendt før i datidens danske skuespil, men her kommenterer narren »Krage« livligt handlingen. Og den rolle havde Ranch endda forbeholdt sig selv; der er ingen tvivl om, at han adskillige gange har fået latteren til at skylle over festpladsen – selv om det overlæssede bibelske drama slet ikke tåler sammenligning med skuespillet »Karrig Niding«, som må regnes for hans hovedværk. De øvrige roller i »Kong Salomons Hyldning« blev, traditionen tro, spillet af disciple fra Viborg lærde skole under ledelse af rektor, magister Peder Høg.

Nøgagtigt hvornår festspillet blev opført, ved vi ikke. Det har næppe været på selve hyldningsdagen, hvor der var nok andet at se til,

men enten den 17. eller 18. juni. De dage opholdt herskaberne sig endnu i staden. Desværre nævner Frederik 2. ikke skuespillet i sine kalenderoptegnelser – skønt han altså bevisligt havde moret sig kongeligt – men bortset fra det, kan vi ad den vej følge med i, hvad der skete:

»17. juni. Y dach hade ieg alle adel och fruenttymer tyl gest.

18. juni. Y dach hade adellen mech tyl gest.«

Det har været travle dage for kokke, piger og tjenerskab i den gamle bispegård.

Endelig den 19. juni drog det store kongelige optog af sted mod Skanderborg og til hyldningsakterne på de tre andre landsting. Viborg vågnede op af sin festrus. Men hvad havde hyldningen ikke betydet for byen! Et stort og splinternyt torv i byens centrum. Hele byen delvis renoveret og pudset op. Byggeri og febrilsk travlhed hele forårstiden. I festdagene tusindvis af mennesker af alle stænder som deputerede myldrende i byen. Dertil handelsfolk, kræmmere, komedianter og taskenspillere, zigøjnere og tiggere. Byens egne almuesfolk stuvet sammen i udhuse og svinestier for at give rum for udenbys gæster i boligen – imod god og klingende mønt. Og hvad har der ikke skullet til af alle slags forråd, af øl og vin, af brød og kød, af hø og hakkelse og så videre. Store penge er gået i emsige borgerfolks lommer. Snapsting og Mauritiis marked var skam godt nok, men det, der gav Viborg det store »lift«, var hyldningsfesterne. Her i 1584 var endda gode tider på vej. Den ulykkelige Syvårskrig 1563-70 var kommet på afstand, og den givtige eksport af stude fra de brede jyske enge var ved rigtig at komme i gang. Der var penge blandt folk. Hyldningsfesten kom på et belejligt tidspunkt.

Det samme kan siges om hyldningen i 1610 af den udvalgte prins Christian (f. 1603). Han døde som bekendt i 1647, året før sin fader, og Frederik 3. blev slet ikke hyldet på landstingene. Det blev derimod hans søn, Christian (5.) i 1655, men da var billedet allerede totalt forandret. Krig, besættelse og udplyndring, pest og elendige kongehyldningsfester havde taget al glansen af det. Det blev så den sidste kongehyldningsfest i Viborg. I 1660 kom det enevældige kongedømme, og en enevældig konge af Guds nåde havde absolut ikke noget behov for at lade sig hylde af undersåtterne. Alting blev nu samlet i Kongens København. Ingen by blev ramt hårdere af statsomvæltningen i 1660 end Jyllands gamle hovedstad. Men det er en helt anden historie.

Kilder

- B 2. Hyldinger 1467-1656. Kongehusets arkiv. Rigsarkivet.
- C 2-116. Viborg bispearkiv. Bispernes deltagelse i kongevalg og -hyldinger 1584-1661.
- D 33-371. Viborg rådstuearkiv. Diverse dokumenter 1560-1656. Kancelliets Brevbøger.
- Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser for aarene 1583, 1584 og 1587. Udg. af Otto Carøe, i: Hist. Tidsskr. 4. rk. 3. bd. s. 538-577.
- M. E. Gulddal: Hieronymus Justesen Ranch, i: Fra Viborg Amt 1935 s. 61-92.
- H. C. Bering Liisberg: Christian IV, Danmarks og Norges Konge. København 1890-91.
- Arent Berntsen: Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed. København 1650-56. Fot. optryk 1971.
- Otto von Spreckelsen: Stænderpladsen i Viborg før og nu, i: Fra Viborg Amt 1951 s. 19-76.
- Dansk Biografisk Leksikon.

Paul G. Ørberg, f. 1923, arkivar, historisk forfatter og redaktør af *Fra Viborg Amt*. Adresse: »Mandshøj«, Randersvej 82, 8800 Viborg.

Alt på sin rette plads –

eller stavnsbåndsløsningen og den store omstilling i dansk landbrug

Indledning

Nu er festlighederne i anledning af 200-året for stavnsbåndsløsningen fra hånden. Under indtryk af landbrugets nuværende trængsler har der i nogle landbokredse været uvilje mod at bruge penge på at fejre mindet om bondens frigørelse. Det er næsten at føje spot til skade, har man vist ment.

Også blandt historikere har der været nogen skepsis at spore. Men af en anden grund: en stigende erkendelse af, at stavnsbåndet nok har været noget overbetonet i forhold til andre ting, som tyngede bondestanden i 1700-tallet, fx det ubestemte hoveri og ydelsen af tienden i kærven, og at stavnsbåndsløsningen kun var en enkelt faktor – og ikke den vigtigste – i hele det store kompleks af forandringer og reformer, som i løbet af et halvthundrede år radikalt ændrede den danske landbrugsstruktur og bondens vilkår. Og er man nået til den erkendelse, kan man nok bekymre sig lidt for, at den megen festivitas skal cementere en forældet opfattelse af stavnsbåndsløsningen som reformen over alle reformer.

I det følgende skal jeg forsøge at give et indtryk af en nutidig historikers opfattelse af stavnsbåndet og betydningen af dets ophævelse inden for helheden af det reformkompleks, der nok er mere omfattende og sammenhængende, end man sædvanligvis har opfattet det. Jeg vil benytte en del kilder fra Årbogens område – Viborg amt – til at illustrere forholdene. Men så lidt som stavnsbåndsløsningen og de øvrige landboreformer var et lokalt anliggende, kan en fremstilling heraf blive det. Så må man dog heller ikke glemme, at virkningerne af reformerne i princippet var de samme for befolkningen i dette område som i alle landets andre egne.

Reaktioner – eller manglende reaktioner

I Landsarkivet for Nørrejylland opbevares en dagbog, som fæste- og hovbonde under Himmestrup gods Christen Andersen i Nørre Tullstrup i Lee sogn, Middelsom herred førte fra 1786 til 1797. Den er af forfatteren til disse linier udgivet for Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Viborg Amt, hvis medlemmer modtog den i stedet for ordinær årbog for 1969.¹

Christen Andersen var født i 1739 og havde formelt været stavnsbundet til Himmestrup fra sit 9. år i 1748 til sit 40. år i 1779. Reelt var han som alle fæstebønder livsvarigt bundet til sin fæstegård og til den herregård, hvorunder den hørte. Og hans to sønner Anders og Niels, født i 1771 og 1776, var både formelt og reelt stavnsbundne til Himmestrup gods fra deres fyldte 4. år i 1775 og 1780.²

Man ville vel uvilkårligt have ventet, at stavnsbåndsløsningen for et menneske i Christen Andersens situation var en så skelsættende begivenhed, at den måtte nævnes i dagbogen, at han fx havde fortalt, at præsten i søndags havde oplæst den fra prædikestolen, eller eventuelt at han selv havde læst den i Den Viborger Samler. Men, nej. Hverken Christen Andersen eller et par andre bønder, hvis dagbøger fra den tid vi kender, omtaler med ét ord stavnsbåndsløsningen.³

Som alle forordninger, der berørte større dele af befolkningen, og det vil på denne tid sige bondestanden, som udgjorde nær ved 80 % af folketallet, indeholdt forordningen af 20. juni 1788 om *stavnsbåndets løsning fra godserne for bondestandens mandkøn i Danmark* den bestemmelse, at den foruden at bekendtgøres på tinge, og hvor forordninger ellers plejede at blive bekendtgjort, også skulle læses »af prædikestolene«. Da den 20. juni var en fredag, har forordningen tidligst kunnet blive læst søndag den 29. juni og sandsynligvis først endnu senere. Den skulle jo frem ad kommandovejen via biskop og provst, og postgangen dengang var ikke, hvad den er i vore dage. Jeg har eftersat et stort antal kaldsbøger (libri datici) og andre bøger og dokumenter i præstearkiver for at se, om præsterne skulle have noteret noget herom. For mange præster gør jo notater om forordninger og lign., som er særligt vigtige eller indeholder noget af praktisk betydning for dem og deres embeder. Og det gør forordningen om stavnsbåndsløsningen faktisk, både i § 9 og § 12.⁴ Men uden resultat. Det kunne måske tyde på, at præsterne ikke helt har fornemmet et historiens vingesus og opfattet det som en epokegørende nyhed, hvad de

i Christian
den Syvende,
af Guds Raade,

Konge til Danmark og Norge,
de Benders og Gothers, Hertug
udi Slesvig, Holsten, Stormarn, Dyt-
mersten og Oldenborg; gjøre alle vitterligt:

at da Bondestanden indbefatter den talrigeste Deel af Landets Indbyggere, og Statens Styrke saavel i Hensigt til Forsvars-Væsenet, som den almindelige Velstand, fornemmeligen berøer paa denne betydelige Rørigs-Stands Bindsfibelighed, Mod og Fædrelands-Kierlighed; saa kunne Vi ikke gjøre et for Os selv kiere og for det Almindelige gabuligere Brug af Vor Kongelige Myndighed, end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige Dyder; ved omhyggeligen at beskierme og med Kraft haandthæve Vore kiere og troe Undersaatter af Bondestanden i deres Rettigheder, især den personlige Frihed; som af Vor Herr Oldfader, høyløvlige Thukommelse, Kong Friderich den Fierde i Forordningen af 21de Februarii 1702, ved den i nogle Provinser da brugelige Borneb-Nets Ophævelse, er bleven dem skienket, og som ikke mindre tilkommer denne, end de øvrige Stænder.

U 2.

Dg

Den første side af stavnsbåndsforordningen, dateret: Christiansborg Slot den 20de Junii 1788. Landsarkivets bibliotek.

den pågældende søndag – hvilken det nu var – forkyndte for menigheden. For øvrigt må læsningen af forordningen have forlænget den dags gudstjeneste ganske betragteligt. Den indeholder nemlig foruden indledningen 43 paragraffer, der i alt fylder godt 20 tryksider.⁵ Gad dog også nok vidst, hvor mange af dem, som var i kirke den dag, der har kunnet holde styr på de mange paragraffers indhold og opfatte, hvad der var forordningens centrale budskab.

Hvis ikke de kunne, så fik de – i hvert fald her i Midtjylland – chancen en måned senere. Mandag den 28. juli 1788 bragte *Den Kongelige privilegerede Viborger Samler* de første 18 paragraffer af forordningen og i næste nummer, den 4. august, de sidste 25. Begge gange uden kommentarer. At avisen således offentliggjorde hele ordlyden af forordningen om stavnsbåndsløsningen – dog uden indledningen – var ikke i sig selv udtryk for, at den blev opfattet som skelsættende. Således aftrykte man alle forordninger og lign. af mere almen interesse.

Om særlig interesse vidner det derimod, at bladet den 3. november 1788 (og i flere følgende numre) indeholdt meddelelse om, at »Forordningerne for 1785 og 1787; forordning angående stavnsbåndets løsning for bondestanden og tabellen over det stemplede papir fås her på bogtrykkeriet». Man har altså ment, der var behov for et særtryk og vel også lidt penge i det.

Et andet udtryk for, at i hvert fald nogen omfattede forordningen om stavnsbåndsløsningen med særlig opmærksomhed, er nedenstående digt, som stod at læse i *Den Viborger Samler* mandag den 29. september 1788.

En sang til Bondestanden ved Stavnsbaandets Løsning

For dig, du Danske Hædersmand,
Som virker Hæld til Fødeland,
Vil jeg min Harpe stemme,
Hør nu opmærksom paa min Sang:
Maaske du kan ved Tidens Gang
Den ei unyttig giemme.

Bekymringsfuld for Land og Stat
Maae Fyrsten vaage mangan Nat,
Skiønt i den høie Bolig;

Naar du paa den fuldendte Dag
Kan hvile under lave Tag,
Og sove Natten rolig.

Nu Kongen løser dig fra Stavn,
Erkiend hans Godhed; ær hans Navn;
Og ei din Pligt forglemme:
Men du, som Kongen elske vil,
Maae høre ham og Staten til,
For Statens Hæld at fremme.

Du seer dig løst fra Stavnets Baand
Ved ædelmodig Konges Haand
Til Ære for vort Norden;
Men troe ei, din Løsgivelse
Ophæver den Forpligtelse,
Du skylder Dyd og Orden.

Din Fyrste vil: Og du er frie;
Men Frihed ei bestaar deri:
Vi gjøre, hvad vi vilde;
Men uden Tvang med Munterhed
At fremme vor Lyksalighed
Og andres ei forspilde.

O! lykkeligt det Folk og Land,
Hvis Konge vil, den mindste Mand
Med Lyst sin Tid kan nyde:
O! høi og stor den Fyrstes Siel,
Hvis største Fryd er Folkets Vel:
Og til dets Vel vil byde!

Saa fryd dig Danmarks Bondestand,
Som Kongen elsker Mand for Mand:
Og vil dit Bedste fremme;
Men viid, at Konge-Kierlighed
Bør vække al den Skyldighed,
Som Hædersmand ei glemme.

Erkiend dit Hæld taknemmelig
Og daarlig ei hovmode dig:
Den frie, som ædelt tænker:
Vær from og flittig, munter, god;
Thi Stavnets Baand var ei imod
De tunge Lasters Lænker.

O! bliide Forsyn mildt udbred
Om Kongens Huus Lyksalighed!
Strøe Glæder om dets Sæde!
Og bring mit elskte Fødeland
Fra din, Algodheds, rige Haand
Lyksalighed og Glæde! –

... n.n.

Hvem n.n. er, er mig ubekendt, men af bondestand er forfatteren til dette digt i hvert fald ikke. Dertil føler han sig alt for højt hævet over den. Og det ville undre mig, om digtet har sagt nogen af den bondestand, det – formelt i hvert fald – er rettet til, noget som helst, så snørklet, hastemt, nedladende og formynderisk det er. Essensen er jo denne: Du har det godt, bondemand. Du kan sove roligt om natten, mens kongen, den stakkelt, må leve i evig bekymring på sit høje slot og våge dag og nat. Og nu er der overgået dig en stor nåde, men hovmod dig ikke, tro ikke, du i virkeligheden er noget. Du tilhører nu som før kongen og staten. Du har at opføre dig skikkelig. Og vær så taknemmelig og opfyld din pligt til fortsat alene at brødføde og forsvare alle os andre.

Det er et spørgsmål, om digtet i virkeligheden ikke – ret forstået og ret fortolket – bekræfter den opfattelse, som er ved at trænge igennem, at stavnsbåndsløsningen i eftertidens bevidsthed har fået sin helt dominerende plads blandt landboreformerne, fordi den af det liberale borgerskab, der også stod bag rejsningen af Frihedsstøtten, blev gjort til et bannermærke i kampen for borgerlig og politisk frihed – med front mod den hidtil dominerende godsejerstand. Som professor Ole Feldbæk har udtrykt det:

»Bogerskabet og embedsmændene så klart, at de med en agitation for fæstebondens frihed havde en mulighed for at undergrave adelens og godsejernes magtposition. Ikke for at gøre bonden lige med borgeren. Bonden skulle fortsat dyrke jorden og forsvare landet. Men for at gøre borgeren lige med adelen og godsejerne.«⁶

Hvor bondeundertrykkende var stavnsbåndet?

At ingen af de kendte bondedagbøger omtaler stavnsbåndsløsningen, og at den heller ikke synes at have sat sig spor i præsternes arkiver, kan man vel nok med al varsomhed tage som en bekræftelse på, at landbefolkningen ikke helt opfattede den som den opsigtsvækkende og skelsættende begivenhed, eftertiden og borgerlige kredse i samtiden har gjort den til. Allerede forskellige begrænsninger i friheden også efter den 20. juni 1788 kunne nok også tjene til at slå lidt koldt vand i blodet. For det første fastsætter forordningen en 12-årig afviklingsperiode indtil 1. januar 1800 for løsningen af stavnsbåndet til godserne. Og det var, navnlig set med unge øjne, en ganske lang tid. Hvad kunne der for øvrigt ikke ske inden da? Man havde jo ikke så sjældent set lovgivning blive omgjort. For det andet skulle karlene fortsat udføre deres forhadte landmilitstjeneste, der for de fleste sandsynligvis betød en langt større ulempe end selve stavnsbindingen til godset.⁷ At den virkelig var forhadet, og at forordningens fædre i virkeligheden trods smukke ord i indledningen om mod og fædrelandskærlighed næppe ventede, at det ville ændre sig meget, kan man nok indirekte udlæse af §18, som for den, »der af fejhed eller med forsæt lemlæster sig selv for at undgå krigstjeneste«, fastsætter straf først af fæstningsarbejde i 6 år og derefter tjeneste som stokkeknægt (medhjælper for profossen) ved et af de gevorbnede regimenter⁸ i lige så lang tid, som karlen skulle have været landsoldat. Jamen, at lemlæste sig selv ville den karl da ikke finde på, som ikke virkelig frygtede soldatertjenesten! For det tredje var mandkønnet af bondestand – og nu fra fødslen til 36-års alder – også efter 1800 fortsat bundet til »de til landmilitindsretningens vedligeholdelse foreskrevne distrikter«, det vil sige et af den tids små amter eller højst et par amter med fælles amtmand. Herfra skulle de have amtmandens tilladelse til at flytte, en tilladelse han kunne nægte at give, hvis der i distriktet var mangel på tjenestefolk (mærk vel dette ord, som jeg vender tilbage til!). Og for det fjerde var det fortsat alene bondestanden, der havde værnepligt, indtil en kgl. kundgørelse i 1848⁹ foreløbigt og Junigrundloven 1849 definitivt indførte almindelig værnepligt. Der sad således fortsat et andenklasses stempel på bondestanden – ganske som det fremgår af digtet i Den Viborger Samler.

Men dernæst fortjener det nok at overvejes, om stavnsbåndet, trods alt det negative, der givetvis fortsat kan siges om det, har været helt så

bondeundertrykkende, som man har villet gøre det. Der er jo ofte i en reformtid en i og for sig forståelig tilbøjelighed til, bevidst eller ubevidst, at male det, man ønsker ændret, endnu mørkere, end det i virkeligheden er. Ej heller er det ukendt, at dette kan give anledning til sejlivede myter, som jubilæer næppe er det bedste middel til at aflive.

Allerede militærhistorikeren K. C. Rockstroh pegede i 1926 på, at:

»af de i 1787 og 1788 udstedte overordentlig betydningsfulde forordninger om bondestandens sociale og økonomiske frigørelse er den om stavnsbåndets ophævelse vel den, om hvilken eftertidens interesse mest har samlet sig – tildels fordi stavnsbåndet, fødestavnspligten, er blevet opfattet som mere absolut, mere trykkende for den danske bondestand, end det virkelig var tilfældet«. ¹⁰

Han konstaterer, at bønderne i tiden efter 1788 næppe har kendt meget til forordningen om stavnsbåndsløsningen eller har næret større forventninger til den. Og så føjer han til, at

»stavnsbåndet, selv i den værste tid ikke havde været gennemført eller kunnet gennemføres så absolut, at det forhindrede den driftige og foretagsomme, den dristige og eventyrlystne karl og allermindst den nogenlunde velstående bondes sønner i at komme bort fra fødestedet eller i at blive fri for soldatertjenesten: der var mange veje og mange måder dertil«. ¹¹

Man kan sandsynligvis regne med, at flertallet af bønderkarlene i virkeligheden slet ikke havde nogen tanke eller i hvert fald ikke noget stærkt ønske om at forlade deres hjemstavn. Hvis herremanden eller ridefogden ikke var rene bondeplagere, og det var trods alt nok mere undtagelsen end reglen, havde de færreste nogen grund til at forvente bedre vilkår på andre godser. Og andre erhvervsmuligheder end bondegerningen var der ikke mange af i datidens samfund. Flertallet ønskede nok til sin tid at overtage faderens fæstegård eller at blive gift med en pige på egnen og overtage svigerfaderens gård i fæste. Eventuelt at få en gård ved giftermål med en rimeligt ung fæsterenke. Fridlev Skrubbeltrang har gennem undersøgelse af næsten 20.000 fæstebreve kortlagt mønstret i fæsteskifterne og gjort gældende, at stabilitet i fæsteforholdene, særligt afspejlet i få gårdforsiddelser og mange fæsteoverdragelser til familiemedlemmer, var udtryk for trygge forhold i bondestanden, og var, hvad de fleste bønder og bondesønner attråede. ¹²

Den Række, Ferme og Slinke Land-Soldat.

Træsnit fra »Det Kongel. Privil. Adresse-Contoirs Bogtrykkerie« i Odense fra 1774. Manden er i den ene side landsoldat, i den anden bondekarl. I venstre hånd holder han geværet, i højre plejlen og over højre skulder har han tejen.

Så skal man da heller ikke glemme, at bevægelsesmulighederne for bønderkarlene på de meget store godser og især på krongodset, der indtil 1760'erne udgjorde ca. en sjettedel af alt gods, var forholdsvis store, ofte ikke mindre end dem, der gjaldt efter 1800, hvor et eller et par små amter udgjorde bondekarlens frie aktionsradius.

Men en hel del har der selvfølgelig altid været, for hvem stavnsbåndet virkelig følte som et mere eller mindre snærende bånd. Enten fordi de hørte til de uheldige, der havde en streng eller ligefrem ondskabsfuld herremand eller ridefoged. Og man levede jo altid med den risiko, at en velvillig og fornuftig godsejer ved ejerskifte kunne blive fulgt af en streng og ufornuftig, eller – og det var naturligvis en hyppigere risiko – at godset skiftede ridefoged (forvalter) eller måske forpagter. Eller grunden kunne være, at de havde fremdrift i sig til at komme længere op i samfundet, eller måske bare eventyrlyst og udvæ i kroppen. Har vejen bort fra godset da været helt spærret for dem? – Nej, den var hemmet, men ikke nødvendigvis spærret. Der var i hvert fald 5 veje ud af stavnsbåndet. Jeg vil ikke gå så vidt som til at sige, at disse veje stod åbne for enhver. Men det var muligheder, som blev benyttet af mange.

Én mulighed var, at en opvakt og læselysten bondedreng som Erasmus Montanus kunne sættes til bogen. Så kunne han blive præst eller degn. 5 % af 1700-tallets præster var bondesønner og endnu flere degne, for ikke at tale om skoleholdere.¹³ Og hverken præster og degne eller deres sønner var stavnsbundne. Det var ganske vist en vej, man ikke uden videre sympatiserede med i de øvrige stænder. I anledning af en påtænkt skoleforordning (der udkom i 1739) udtalte biskop A. Wöldike og stiftamtmand C. Güldenchrone i Viborg i 1737:

»Det synes ikke at ville blive gavnligt for proprietærene (godsejerne), om deres bønders børn lærer meget at skrive og regne ... såsom de derved får mere lyst til pennen end til ploven, hvorover hosbonderne lettelig tager skade ved deres bortgang fra godset.«¹⁴

En anden mulighed var, at en opvakt bondedreng kunne gøre karriere som godsfunktionær. Disse rekrutteredes for en stor del fra bondestanden. Jeg havde nær sagt: hvor skulle de ellers komme fra? Og det er måske ikke helt tilfældigt, at en del ridefogeder har fået ry for at være bondeplagere. Frænde er som bekendt frænde værst. Mange er begyndt som skriverdreng på godset og er derfra avanceret. Ja, der findes faktisk eksempler på, at man ad den vej kunne ende som gods-

ejer. Det ville ikke være nogen uinteressant opgave at undersøge, hvormange af 1700-tallets godsejere, der var af bondeslægt. Beslægtet med denne mulighed var i øvrigt, at en bondesøn kunne blive embedsmand, fx birkeskriver eller birkedommer. Forfatterens tip-tip-tip-oldefader Jacob Nielsen i Hejlskov blev smed som ung, men avancerede allerede som 25-årig i 1728 til birkedommer for Ørslevkloster og Højslev birker¹⁵ og virkede som sådan til sin død i 1766. Om han derved formelt kom fri af stavnsbåndet, ved jeg faktisk ikke, men nogen praktisk betydning har det selvsagt ikke haft.

En tredje mulighed, enkelte steder i hvert fald, var, at fæstebonden købte sin gård til selveje. Det skete især i 2. halvdel af 1760erne i Københavns og Koldinghus amter ved salget af krongods. Det sås også på enkelte private godser, fx på Bernstorff gods, hvor en af de bønder, der købte sin fæstegård, var den navnkundige Hans Jensen Bjerregaard. Han solgte i 1772 sin selvejergård i Gentofte og købte i stedet den lille vestsjællandske herregård Løvegård. Samme Hans Jensen Bjerregaard var fader til Nørre Tulstrup-bonden Christen Andersens sognepræst fra 1798 Hans Bjerregaard til Hjerminde-Lee-Hjorthede.

En fjerde mulighed var, at man købte et fripas af godsejeren. Så var man fri til at søge sit ophold og sin næring hvor som helst, fri af både stavnsbånd og landmilitstjeneste. Prisen for et fripas kunne variere stærkt efter omstændighederne – for øvrigt ligesom indfæstningen for en fæstegård. Fra Lyngbygård i Hasle herred er bevaret en bog over udstedte pas, hvori i mange tilfælde også prisen er anført. Den kan svinge mellem 16 og 90 rd. og har nok mest rettet sig efter, hvad karlen eller hans fader har været i stand til at betale – dog måske tillige efter karlens kvalifikationer.¹⁶ Og da en karl på Universitetets gods på Sjælland i 1748 søgte fripas og tilbød 10 rd. herfor, foranledigede Ludvig Holberg, som var medlem af konsistorium, at prisen blev sat op til 20 rd., og det skønt »han nu ej befindes duelig til en gård eller til at være landsoldat og han ej heller behøves til husmand på godset«.¹⁷ Men langt højere beløb forekom. En karl under Nørholm gods betalte ikke mindre end 300 rd., hvad der i nutidsmønt vel svarer til om ved 150.000 kr.¹⁸ At også løsning af stavnsbåndet gennem køb af fripas kunne føre stavnsbundne bondedrenge frem til godsejerstillingen, er Peder Lauridsen Tang et smukt eksempel på. Han blev født i 1737 på gården Nørtang, som var fæstegård under godset Nørre Vosborg. Da han var 13 år, købte faderen ham fripas for 100 rd., og

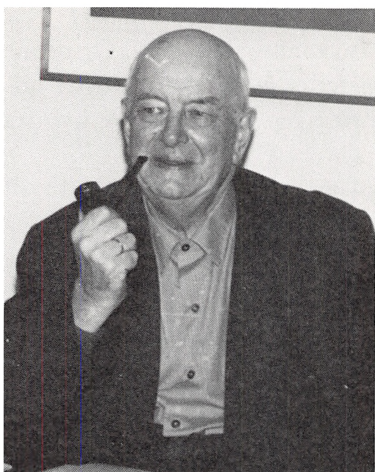
ikke sælge et fripas, fordi han anså karlen for alt for værdifuld – var der endelig den femte mulighed: at man rømte, slet og ret. Og denne mulighed er givetvis blevet stærkt benyttet, nok ikke mindst i Jylland, hvor meget tyder på, at frihedstrangen var størst, og hvorfra rømningsmulighederne var bedst.

At rømningerne havde et stort omfang, er der mange vidnesbyrd om. Som et par eksempler kan peges dels på den mandskabsbog fra Kærsholm gods, der siden skal omtales, dels på en liste i Ørslevklosters godsarkiv fra 1764 over rømte karle siden 1732, der opregner 20 karle med navn, alder og rømningsår.²⁰ Listen er dog ikke komplet. Den mangler i hvert fald de to rømte, som er omtalt i min artikel *En flugt fra stavnsbåndet i 1761 i Fra Viborg Amt, 1979*. En af de mere drastiske, men også noget upræcise udtalelser om rømningerne, er af præsten i Brande N. C. Clausson, som i besvarelsen af en prisopgave, stillet i 1769 af Generallandvæsenkollegiet, betegnede stavnsbåndet og hoveriet som

»to forfærdelige rovdyr, som de nyttige dyr (bønderkarlene) skyer og forlader den egn, hvor de findes. Ingen kan forestille sig, hvor stort det antal er, som landet ved disse rovdyr berøves. Skulle sømagterne (Holland og England) give alle de danske karle afsked, som tjener på deres flåder, ville de anseeligt forringes«.²¹

Man kan ganske vist ikke påstå, at denne udtalelse bagatelliserer stavnsbåndets viderværdigheder, men samtidig røber den altså, at karlene i stort tal forstod at unddrage sig det.

Endnu et vidnesbyrd om, at rømningerne må have været af væsentligt omfang, er en udtalelse, som fuldmægtigene (ridefogderne) på Ørslevkloster og Stårupgård den 14. februar 1750 i henhold til skrivelse af 24. januar fra Danske Kancelli har udarbejdet om midler til at forebygge »det unge mandskabs undvigelse fra godserne på bedste og optænkeligste måde«. Forslaget, der er temmelig vidtløftigt, går navnlig ud på at påbyde færgemænd, toldere og konsumtionsbetjente i købstæderne og andre at føre protokol over de passerende rejsende, og forbud mod at »afstedhjælpe nogen rejsende af bondekarls anseende (udseende) eller beskaffenhed uden efter yderste ... udgranskning« af gyldigheden af deres pas. Interessant er, at man foreslår, at det skal gøres til *pligt* for godsejeren uden ophold at lade en undvigt karl efterlyse og søge.²² Jævnfør hvad jeg siden har at sige om *bønderne og karlene*.

Den fremtrædende historiker Johan Hvidtfeldt (1908-79), landsarkivar i Viborg 1945-63, derefter rigsarkivar til 1978, skrev i 150-året for stavnsbåndets ophævelse i 1938 en banebrydende artikel i Vejle Amts Årbog om stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger.

Hvor stort det antal var, som rømte sydpå, til hertugdømmerne og ofte videre til Holland og England, har vi af gode grunde ikke konkret viden om. Men vi har tal på de danske mænd, som fra 1601 til 1800 blev viet i Amsterdam. Og for mændenes vedkommende er disse tal større i stavnsbåndstiden end i de foregående år. I 50-året 1676-1725 drejer det sig om 1060 og i 50-året 1726-75 om 1214.²³ Da vi jo ikke kan vide, hvor stor en procentdel af de til Holland udvandrede danske karle disse tal udgør, eller om talen udelukkende var om bønderkarle, kan vi næppe gå videre end til at sige, at tallene i hvert fald ikke peger i retning af, at stavnsbåndet har hemmet bevægelsesmulighederne på afgørende måde. Det stemmer også med Johan Hvidtfeldts oplysning i sin artikel *Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger*, at stavnsbåndet ikke formindskede udvandringen fra Jylland til hertugdømmerne.²⁴

Men ikke alle rømninger gik sydpå til hertugdømmerne eller udlandet. Også rømninger til danske købstæder har fundet sted, formentlig i ret stort tal. Johan Hvidtfeldt oplyser således, at indvandringen fra landdistrikterne i Vejle amt til Fredericia, Kolding og Horsens procentvis var større i tiden 1736-85 end i årene 1696-1735.²⁵ Også rømninger til andre godser, hvor forholdene var mere tilfredsstillende end på hjemstavnsgodset, har spillet en rolle, ligesom de gevorbne regimenter, så sært det umiddelbart kan forekomme, har tiltrukket en del bønderkarle.²⁶

Ved rømning gik der i følge de gældende bestemmelser i stavnsbåndsløvgivningen en fast procedure i gang: Først efterlysning 3 gange fra prædikestolen og på hjemtinget. Derpå efter en tids forløb, hvis efterlysningerne var uden resultat, indstævning af den rømte til ordinar rettergang. Herom kan jeg henvise til min før nævnte artikel i *Fra Viborg Amt 1979*. Den vender jeg endnu engang tilbage til senere.

Normalt var efterlysning og retssag formentlig uden resultat. Og hvad der i hvert enkelt tilfælde blev af de rømte, lader sig kun undtagelsesvis efterspore. En prominent undtagelse herfra fortjener at nævnes. På et tidspunkt, som vi ikke kender nærmere, rømte de to brødre Niels og Christen Bertelsen Ryberg fra landsbyen Rybjerg i Sallings Nørre herred, født henholdsvis 1725 og 1728. Deres fader, Bertel Christensen var hoverigørende fæstebonde under Eskær gods, hvis ejer Mads Hastrup trods al umage ikke havde kunnet opspørge dem. Om disse brødre ved vi, hvordan det siden gik. Christen blev stor købmand i Ålborg, og Niels Ryberg blev en af de helt store handelsmatadorer i København i den florissante handelsperiode i sidste halvdel af 1700-tallet. Og stor godsejer blev han også – fra 1764 ejer af godset Frederiksgave på Sydfyn og fra 1774 af Øbjerggård på Sydsjælland. Det viste sig, at brødrene var rømmet til Ålborg, hvor en formuende købmansfamilie havde taget sig af dem og efterfølgende købte fripas til dem, så de ikke på deres videre vej opad i samfundet skulle risikere at blive delt til stavns.²⁷

Uden at bestride, at stavnsbåndet set fra bønderkarlenes og bondestandens side havde betydelige ulemper, og at det utvivlsomt som helhed betragtet har hemmet bevægeligheden i samfundet, hvad jo netop også var hensigten, og underkastet en del af bondebefolkningen godsejernes forgodtbefindende og pressionsmuligheder, kan man altså nok konkludere, at det er korrekt, når allerede V. Falbe Hansen ved 100-års jubilæet i 1888 i *Stavnsbåndet og Landboreformerne, set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* kunne hævde, at »man i praxis ikke har været i stand til strengt at overholde stavnsbåndet«.²⁸

Bønderne og karlene

Det er nok den almindelige opfattelse, at stavnsbåndet – foruden at det var en militært begrundet foranstaltning, der skulle sikre, at der var mandskab på de enkelte godser til landmilitisen – tillige var godsejernes tvangsmiddel mod bondestanden, som skulle gøre det lettere

at få de ledige og ofte forsømte og forfaldne fæstegårde besat. Denne opfattelse er ikke forkert, i hvert fald ikke hvad angår situationen ved stavnsbåndets indførelse – eller nok snarere genindførelse – i 1733 (eller 1731)²⁹ under landbrugs krisen. Men den er ikke hele sandheden – og i hvert fald ikke i stavnsbåndets senere fase.

Sandheden er også, at stavnsbåndet skulle gøre det muligt for fæstebønderne at få de nødvendige karle dels til driften af deres egen gård og dels til at forrette hoveriet på hovedgårdene. Og vel at mærke til lavest mulige løn. Det er Johan Hvidtfeldts fortjeneste, at dette synspunkt er blevet trukket så stærkt frem, som det fortjener. I sin før nævnte artikel *Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger* fra 150-året for stavnsbåndsløsningen påpeger han, at der fra 1730'erne til tiden op imod stavnsbåndsløsningen var sket væsentlige ændringer i forudsætningerne for stavnsbåndet. Med en øget befolkning på landet var det nu ikke længere så nødvendigt som middel til at få gårdene besat. Nu var det mere blevet en forholdsregel »rettet mod landbo-ungdommen med det formål at drive tjenestekarlenes lønninger ned«, og »bibeholdelse af stavnsbåndet på denne tid var af større vigtighed for bonden end for godsejerne«. ³⁰ Selv om Johan Hvidtfeldts synspunkt i nogen grad er blevet imødegået af landbohistorikeren Gunnar Olsen, ³¹ er der meget der tyder på, at stavnsbåndet udviklede sig til først og fremmest at være et middel til at give bønderne bedre hold på tjenestekarlene. Men så må det dog ikke glemmes, at godsejerens interesser i høj grad faldt sammen med hans fæstebønders. Kunne de ikke få tjenestekarle, eller havde de ikke råd til at holde så mange, som det var ønskeligt, berørte det også bondens evne til at yde det hoveri, godsejeren krævede, og kom i den sidste ende også ham til skade. Eller høje karlelønninger kunne medføre, at bonden ikke kunne klare sin landgilde eller sine skatter, som godsejeren stod til ansvar for.

At det kunne være bønderne, der umiddelbart havde mest brug for stavnsbåndet, var for øvrigt et synspunkt, man kan finde vidnesbyrd om i samtiden. Allerede Landvæsenskommissionen af 1767³² behandlede spørgsmålet om ophævelse af stavnsbåndet. I den forbindelse anførte et af kommissionens medlemmer, baron Holger Rosenkrantz bl.a. dette argument imod tanken herom:

»Efter mit begreb er det fæstebønderne, der skulle soulageres (støttes), tjenestekarlene trænger ikke dertil. Alt for stor frihed for bønderdrenge og karle ville ingen falde hårdere end fæstebønderne, fornemmelig (især) de fattige«. ³³

Dette synspunkt synes bekræftet af den retssag, som er omtalt i Fra Viborg Amt 1979 og udspillede sig ved Højslev birketing i december 1761 i anledning af, at den 19-årige Laurs Christensen Back og den 12-årige Jens Pedersen Hald søndag efter pinse 1761 var rømt fra deres pladser hos fæstebønderne Jens Jensen Møller og Christen Jensen Møller i Degnsgård i Højslev sogn under Ørslevkloster gods. Det stævnmål, hvormed godsets fuldmægtig Jacob Bregendahl indstævnedede de rømte er interessant ved at beskrive det, der var desertørernes egentlige brøde: de har ikke trods efterlysningen i kirke og på birketeting

»efter så rum tids forløb ... indfundet sig i deres forladte tjenester og på deres fødestavn, og de 2 beboere i Degnsgård, hvis tjeneste fornævnte 2 desertører i urette og på en meget travl tid uden nogen foregående opsigelse forlod, (er) ved deres undvigelse blevet meget fornærmet (forurettet), da de ikke formedelst mangel af tjenestefolk i afvigte sommer har kunnet få deres højst fornødne gårds bjærgning og avling dreven så tilstrækkelig, som ske burde«. ³⁴

At det mere var de to forladte gårdmænds interesser, der af godsets talsmand anses for at være gået for nær, end det er godsejerens, efterlader denne stævning ikke tvivl om.

I samme retning peger også klart en lidt ældre rømnings sag fra Lerkenfeldt birk i 1753-54. Her er ikke færre end 5 karle rømt fra deres tjeneste hos bønder på Lerkenfeldt gods. Dommen over dem går ud på, at de, »hvor de antræffes bør pågribes«, lide fængsel på vand og brød i 6 uger, »og derefter enhver for sig at erstatte hvad skade, som bønderne de tjente, kan være tilføjet ved deres undvigelse«. ³⁵

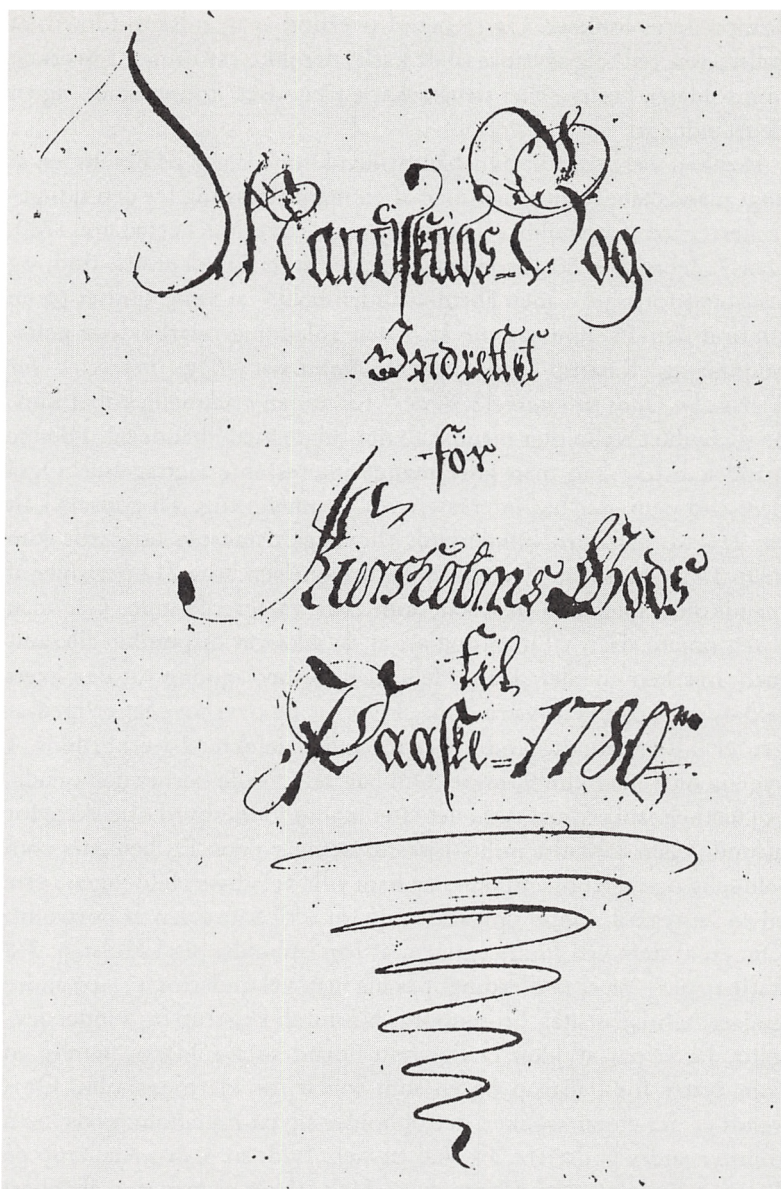
Og endnu et indicium for, at stavnsbåndet i hvert fald i sin slutfase først og fremmest var et middel til at klare tyendeproblemer, kan man udlede af selve forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndsløsningen. I dennes § 1 bestemmes, at alle 14- til 36-årige mænd, som indtil 1. januar 1800 endnu er heftede til godserne, herefter må opholde sig i de »til landmilitindsretningens vedligeholdelse foreskrevne distrikter«. I § 6 er disse distrikter nærmere forklaret som det område af ét eller flere (gamle små) amter, som forestås af én amtmand. Og så føjes det til, at amtmanden må give de indrullerede (0-36-årige), og især dem der er husmænd, pas til at begive sig til et andet distrikt for at søge næring, »når der ikke er mangel på tjenestefolk i amtet«. Og så

skal de i øvrigt stille med en kautionist, der vil indestå for, at de vender tilbage, hvis det kræves.³⁶ Denne bestemmelse skal tydeligvis tjene til at erstatte stavnsbåndet, når talen er om at sikre tilstedeværelsen af tjenestekarle i alle egne af landet. Men det er ikke specielt godsejernes behov for mandskab, der tales om. Og heller ikke om værnepligtigt mandskab. Men netop tjenestefolk, karle, i almindelighed. I virkeligheden har man med denne bestemmelse spændt et sikkerhedsnet ud under bønderne, hvorved man, om fornødent, kunne sikre sig mod karleflugt fra de egne af landet, hvor det ansås for mindre tillokkende at tjene.

Stavnsbåndet smuldrer

Har jeg ret i, at stavnsbåndet, alt taget i betragtning, trods alt var mindre bondeundertrykkende end sædvanligvis tidligere antaget, mindsker dette jo i sig selv betydningen af ophævelsen. Men hertil kommer – foruden de begrænsninger i bondestandens bevægelsesfrihed og ligestilling, som vedblev at bestå – at stavnsbåndets betydning allerede før 1788 var noget reduceret ved, at en del bønder havde købt deres gårde til selveje. Og på dette område var der en udvikling i gang, som under alle omstændigheder dels ville gøre stavnsbindingen til godserne mere og mere illusorisk og dels ville gøre håndhævelsen af stavnsbåndet på det resterende fæstegods stadig mere problematisk. Med andre ord: var stavnsbåndet ikke blevet formelt opløst ad lovgivningens vej, ville det utvivlsomt være smuldret bort af sig selv. Det var indført som en kriseforanstaltning, hvis vigtigste forudsætninger var faldet bort.

Soldaterudskrivning på grundlag af hartkornet i stedet for folketallet var forældet og uhensigtsmæssig, hvad mange godsejere formentlig godt ville skrive under på, og ødegårdsproblemet som følge af mangel på kvalificerede gårdfæstere eksisterede næppe mere på grund af den tilvækst, der var sket i folketallet på landet. Når mange godsejere alligevel stadig kunne lægge vægt på en god bestand af stavnsbundet mandskab på deres godser, havde det andre årsager. Dels kom det stadigvæk også indirekte godsejeren til gode, at hans fæstebønder kunne gøre regning på at få de tjenestekarle, de havde brug for. Og når der var rigeligt af dem, og når de på grund af stavnsbåndet ikke uden videre kunne tage tjeneste andre steder, hvis de var utilfredse med de vilkår, man bød dem, var det selvsagt lettere for bønderne at

Forside til »Mandskabs-bog« fra 1780 over det værnepligtige mandskab, som hørte til Kærsholm gods i Thorning sogn. Herregården udstykkedes i 1812 og eksisterer ikke mere. Godsarkivet på Landsarkivet.

dæmpe deres lønkrav. Og så betød overflod af mandskab tilmed, at godsejeren ved salg af fripas til de karle, der ikke var brug for hverken som soldater, fæstere eller tjenestekarle på godset, kunne skaffe sig en ekstraintægt.

Hvilken vægt man i stavnsbåndstiden kunne lægge på bestanden af ungt mandskab, fornemmer man af en mandskabsbog fra den tidligere herregård Kærsholm i Thorning sogn, Lysgård herred fra 1780. Den 7. februar 1780 var ejeren, major Frants Friedenreich død, og dødsboet forsøgte – men åbenbart uden held – at sælge godset på en auktion den 15. juni samme år. I den anledning udarbejdede godsfuldmægtig Kastrup den nævnte *Mandskabs-Bog, indrettet for Kiersholm Gods til Paaske 1780ve*,³⁷ for at den eventuelle køber kunne se, hvilket righoldigt mandskab der fulgte med i handelen. I denne mandskabsbog kan man gøre mange interessante iagttagelser. Også flere end dem, der har interesse i vor sammenhæng. Til godsets i alt ca. 216 td. hartkorn bøndergods (hovedgårdstaksten udgjorde kun knap 17 td. hartkorn)³⁸ skulle efter fortegnelsen høre 212 personer af mandkøn i alderen 0 til 44 år, som ikke var gårdfæstere. Går man listen nøjere efter, vil man dog se, at de ikke var disponible allesammen, hverken nu eller siden. Helt uden for betragtning var da i hvert fald 4, der angives at være døde. Hvorfor de overhovedet er medtaget, er lidt gådefuldt. Andre 4 er legemligt defekte: 2 værkbrudne, 1 sygelig og 1 med kun 9 fingre. Om han selv havde fjernet den tiende, fx i hakkelsesmaskinen, som det efter mange vidnesbyrd ofte skete for at undgå den forhadte militstjeneste, fremgår ikke. Én betegnes som »uuelig og et slet menneske«, og ham ville vel i hvert fald ingen sætte til en fæstegård. Om 6 oplyses, at de for 6 til 8 år siden er borttrømt. Om én af dem véd fuldmægtigen, at han opholder sig i Holsten. 7-8 karle tjener – på et midlertidigt pas må man vel underforstå – på andre godser: Christiansdal, Friisenborg, Nørlund, Palstrup og Vinderslevgård. Ja, et par stykker er ligefrem udlånt som soldater, nemlig én som rytter for Palstrup og én som soldat for Herningsholm. Omvendt er der et par stykker, der opholder sig på Kærsholm gods, men tilhører andre godsejere. Fx skal én være fyldt sit 4. år i Kjellerup på Palstrup gods og altså tilhøre dette. Helt sikker er man dog åbenbart ikke. At der kunne herske en vis usikkerhed om en karls tilhørsforhold, er øjensynligt ikke helt usædvanligt. Om en karl, der tjener i Farre under Friisenborg gods, men alligevel er medtaget på listen, hedder det, at han »foregiver at tilkomme Palstrups ejer«. Om enkelte

oplyses det, at de har fået fripas eller løfte herom. Men også her spores der usikkerhed i godsets bogføring over sit mandskab. Således hedder det om den 28-årige Hans Nielsen fra Ungstrup, at han »tjener for kusk på Kærsholm, men efter beretning skal være lovet pas af den gl. sal. hr. Friedenreich«, hvormed må menes Christian Daniel Friedenreich (død den 16. marts 1780, kort efter sønnen). Med den gamle Friedenreichs tilladelse tjener desuden en stedsøn af Jens Andersen i Sønder Knudstrup hos fru konferensrådinde Esmarch i København. I København tjener ligeledes, efter sigende med pas – fuldmægtigen er igen usikker – 3 karle fra strøgodset i Over Feldborg. Hos hvem i København de tjener, ved han heller ikke.

Bemærkelsesværdigt er det desuden, at fortegnelsen ikke begrænser sig til mandskabet mellem 4 og 40 år, som på denne tid var yderårene for stavnsbåndspligten. Der er medtaget 2 personer over 40, en på 42 og en på 44 år, og desuden figurerer i alt 18 drengebørn under 4 år på listen, formodentlig samtlige. Men i virkeligheden havde stavnsbåndets nedre grænse på 4 år stort set nok også kun teoretisk betydning – og da forøvrigt også den øvre på 40 år.

Selv om man reducerer mandskabsbogen fra Kærsholm med dem, der af den ene eller den anden grund ikke var disponible som fæster eller soldateremner eller kunne ventes at blive det, er der dog næppe tvivl om, at de resterende var mere end tilstrækkelige til på dette ret lille gods at dække behovet for det, der var stavnsbåndets oprindelige og primære formål. Til soldater skulle der stilles ca. 10 karle.³⁹ Da tjenestetiden var 12 år, betød det i gennemsnit ca. én om året. Og ca. 70, mest små, gårde skulle forsynes med fæstere. Antager man en gennemsnitlig fæsteperode på 25 år og en nogenlunde jævn aldersfordeling mellem fæsterne, ville der jo blot kræves 3 nye fæsteremner årligt. Af de anførte 212 personer var 98 karle på 18 år eller derover, heraf var 47 25 år eller mere. At Kærsholm gods kunne udlåne karle til andre godser og til tjeneste i København – med eller uden fripas – tyder jo også på rigelig forsyning med mandskab. Det forhold, at man så at sige bytter karle godserne imellem, hvilket formodentlig er sket efter karlenes eget ønske og i hvert fald næppe mod deres vilje, peger i retning af en større bevægelsesfrihed for karlene, end man måske ville vente. Altså igen et vidnesbyrd om en begyndende indre opblødning af stavnsbåndet før 1788, og i hvert tilfælde et udtryk for, at systemet var mindre stift og undertrykkende end efter den traditionelle opfattelse.

De afgørende ændringer i landbruget og deres årsager

Som sagt i indledningen var stavnsbåndsløsningen kun et enkelt element i hele det store kompleks af forandringer og reformer, som over en halvtredsårsperiode fra slutningen af 1750'erne og til Englandskrigen i 1807 omformede dansk landbrug fra det nedarvede godssystem med hovedgårde og underliggende fæstebønder til 1800-tallets overvejende selvejerbondesamfund. Af alt, hvad der skete i denne periode, var den gradvise ophævelse af landsbyfællesskabet, udskiftningen, og fæstegårdenes overgang til selveje uden nogen sammenligning de vigtigste ændringer. Ved udskiftningen, hvorved bonden fik sit utal af lange, smalle agerstrimler, der lå spredt ud over hele bymarken, sammenlagt til én enkelt lod, hvor han selv kunne råde for avlingen, og hvor hans rene kornudsæd ikke blev »smittet« af naboens urene, var grunden lagt til hele den næsten utrolige tekniske udvikling i landbruget, der efterhånden øgede datidens usle høstudbytte på ca. 3-6 fold »skiden sæd« til nutidens 20-30 fold rent, fuldvægtigt korn.⁴⁰ Og ved selvejet skabtes motivationen for den optimale drift af den udskiftede lod. Men selvejet var tillige i sig selv løsningen på de værste af de problemer, der knyttede sig til fæstebondens afhængighed af herremanden. Med selvejet faldt som allerede nævnt stavnsbindingen til godset bort. Og med det forsvandt desuden hoveriet og anden skyldighed, bortset fra de tiender, som herremanden eventuelt ejede, og fra, at han måske havde ladet en prioritet blive stående i gården, som bonden skulle forrente og afdrage.⁴¹

Og det er vigtigt at holde sig for øje, at netop disse to ting, udskiftningen og selvejesalgene, der for alvor og definitivt spængte det gamle godssystem, og, efterhånden som de trængte igennem, reducerede herregården til en almindelig landbrugsbedrift på linie med alle andre, blot noget større, var ændringer, som godsejerne gennemførte af egen fri vilje og på eget initiativ. Ingen tvang dem til hverken at udskifte eller sælge deres bøndergods. De gjorde det, fordi det kunne betale sig.⁴² Staten var interesseret i denne udvikling, men dens lovgivning på disse områder tjente kun til at ansøre og regulere.

Men hvad var det da, der satte disse gennemgribende forandringer og reformerne i gang? Det var tidligere en almindelig opfattelse, at de store landboreformer var resultatet af frihedstanker, der opstod i 2. halvdel af 1700-tallet og blev omsat i handling af den gruppe ædle, bondevenlige, reformivrige og handlekraftige statsmænd, som fik re-

geringsmagten i Danmark ved statskuppet mod Guldberg-regeringen i april 1784.⁴³ Og at gode konjunkturer for landbruget heldigvis var med dem og sikrede gennemførelsen af deres høje mål: bondens frigørelse.⁴⁴

Der er det rigtige heri, at der *var* frihedstanker oppe i tiden, som især vandt genklang hos borgerskabet i København og landets købstæder, og som skubbede på udviklingen. Endvidere at 1784-regeringen faktisk bestod af dygtige og handlekraftige mænd, og at konjunkturerne spillede en stor rolle. Men disse faktorer skal tillægges en anden indbyrdes vægt og stilles sammen på en anden måde. Desuden skal der yderligere nogle elementer med for at fuldständiggøre billedet.

Et af de forhold, den gamle tro på frihedsideernes og bondevenlighedens afgørende betydning havde svært ved at forklare tilfredsstillende, var husmændenes skæbne. Hvorfor blev de næsten glemt, ja ofte ringere stillet, end de havde været før reformtiden? Hvorfor skulle ikke også de nyde godt af bondevenligheden og frihedstankerne?

Blandt andet også det kan man finde forklaringen på, hvis man tager udgangspunkt i de økonomiske konjunkturer. Vel at mærke ikke som et tilfældigt heldigt ledsagefænomen, der lettede reformernes gennemførelse. Men derimod som den helt afgørende faktor, der satte det hele i gang. De store landboreformer, herunder også stavnsbåndsløsningen, var ikke noget, der så at sige lå på lur og bare ventede på, at en heldig kombination af rettænkende statsmænd og gode tider skulle forløse dem. De var den nødvendige følge af de gode konjunkturer, som satte ind omkring midten af 1700-tallet, men som ikke fuldt ud kunne udnyttes uden dybtgående ændringer i den eksisterende landbrugsstruktur.⁴⁵

Lad os se på disse konjunkturer. Hvad kan vi måle dem med? Almindelige udsagn om, at tiderne var gode eller dårlige, er det altid betænkeligt at tage for pålydende – især udsagn om dårlige tider, som jo til alle tider er de hyppigste. Og hvad skal man se dem i forhold til? Hvad vi kalder dårlige tider i dag, ville for en ældre tids mennesker have været ufatteligt gode tider. Men heldigvis har vi fra midten af 1600-tallet i kapitelstaksterne sammenhængende rækker af priser på landbrugsprodukterne.⁴⁶ De rummer ganske vist mange problemer og kan ikke umiddelbart tages som sikre udtryk for de faktisk gældende priser. Men trods alt kan de nok bruges som et barometer på det økonomiske klima og vise os hovedtendenserne i konjunkturforløbet.

Kapitelstaksterne blev fastsat stiftsvis. Enkelte stifter var dog delt i områder med hver sin takst. Fx havde Ålborg stift særskilte takster for Vendsyssel, Thy og Mors. Taksterne kunne variere temmelig meget fra stift til stift. Ikke mindst afstandene til større købstæder eller udskibningshavne og deraf følgende forskellige transportomkostninger påvirkede kornpriserne og dermed kapitelstaksterne meget. Men stort set var svingningerne i taksterne fra år til år nogenlunde ens fra stift til stift.

I nedenstående tabel ses de 10-årige gennemsnit for kapitelstaksterne i Viborg og Sjællands stifter for rug, byg og havre i hele 1700-tallet. Da datidens møntinddeling i rigsdaler, mark og skilling (1 rd. = 6 mk. à 16 sk.) virker uoverskuelig i en tabel, er alle takster omregnet til skilling.

År	Viborg stift			Sjællands stift		
	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1700-09	177,8	124,4	72,8	188,6	140,0	78,4
1710-19	183,2	133,2	86,0	224,0	164,8	94,8
1720-29	184,0	123,2	89,2	199,2	152,8	89,2
1730-39	145,2	95,6	69,6	164,4	126,8	67,2
1740-49	199,2	133,6	100,8	227,2	155,6	84,8
1750-59	176,8	121,8	89,6	209,2	152,8	100,4
1760-69	240,4	150,8	104,0	255,2	176,8	102,4
1770-79	262,4	153,6	102,8	271,2	176,8	108,0
1780-89	327,2	208,8	134,4	324,8	254,4	162,4
1790-99	329,2	201,9	132,0	320,4	226,0	157,6
1700-1799	222,54	144,69	98,12	238,42	172,68	104,52

Som det ses, ligger de sjællandske kapitelstakster, der normalt er landets højeste (på grund af hovedstadens nærhed), med få undtagelser over de viborgske. For århundredet som helhed drejer det sig for rug om 7,14 %, for byg om 19,34 % og for havre 6,62 %. Kun for rug ligger Viborg lidt foran i 1780erne og 90erne og for havre i 1740erne og 60erne.

Det ses tydeligt, at 1730erne skiller sig ud fra resten af århundredet med langt lavere takster på alle kornsorter. Det er en alvorlig landbrugskrise, der markerer sig. Hvis tallene var specificeret i 5-årsperio-

der, ville første halvdel af 1730erne træde klart frem som de egentlige kriseår. Det var i den periode, at stavnsbåndet blev indført (eller genindført) i 1733 (1731), og et kornmonopol med forbud mod tilførsel af fremmed korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge blev indført i 1735 – begge dele som en håndsrækning til de kriseramte danske godsejere.

Fra slutningen af 1730erne gik det fremad igen, så man i løbet af 1740erne og 50erne kom på højde med årtierne før krisen. Men derefter skete der det hidtil ganske usete, at prisstigningen stadig fortsatte, som det fremgår af alle 6 kolonner i tabellen. Stigningen var ganske vist ikke så jævn, som 10-års gennemsnittene giver indtryk af, og i 1750erne som helhed var der et midlertidigt dyk, men langtidstendensen var klart stærkt opadgående. I Viborg stift kostede en tønde rug i 1780erne ca. 127 % mere end i 30erne. På Sjælland var forskellen lidt mindre, knap 97 %. Men som et groft gennemsnit kan man sige, at alle kornpriser fordobledes i løbet af de 50 år, stavnsbåndet varede.

Nu kunne man jo tænke sig, at der var tale om en almindelig inflation af denne størrelse, og så var prisstigningen på korn uden synderlig interesse for landbruget. En vis stigning i det almindelige pris- og lønniveau var der nok tale om, men langt fra så stærk som på kornet. Som et par eksempler kan nævnes, at prisen på sølv næsten ikke steg fra 1730erne og århundredet ud. For en mark finsølv – en enhed på ca. 224 gram – gav Asiatisk Kompagni i 1732 ca. 1075 skilling, i 1796-97 knap 1090.⁴⁷ Og i København steg den gennemsnitlige dagløn for en arbejdsmand med godt 35 % fra knap 17 skilling i 1732 til godt 23 i 1792.⁴⁸

At priserne på kornet og andre landsbrugsprodukter steg så kraftigt, skyldtes en stærkt stigende efterspørgsel. Som et par eksempler kan anføres, at udførselen til Norge af alle slags kornvarer fra 1730erne til årene omkring 1780 steg med ca. 140 % fra godt 200.000 tdr. om året til knap 490.000 tdr.,⁴⁹ og at tilførselen af rug til København ganske tilsvarende steg med ca. 140 % fra 1730erne til 1790erne fra godt 29.000 til knap 70.000 tdr. i årligt gennemsnit.⁵⁰

Det er almindeligt antaget, at regeringens kriseforanstaltninger – stavnsbåndet og kornmonopolet – faktisk virkede efter hensigten og medførte en begyndende stigning af kornpriserne i Danmark. Men afgørende for den fremgang, som satte ind fra 1740erne og varede til efter Englandskrigen 1807-14, var de internationale konjunkturer. En almindelig europæisk befolkningsfremgang skabte øget efterspørgsel.

A. G. Moltke (1710-92) var overhofmarskal, men under Frederik 5. den egentlige leder af regeringen. Han var som godsejer interesseret i landboforhold, specielt udskiftningen, og stod i spidsen for den første landbokommission i 1757, som bl.a. fremkaldte mange økonomiske reformskrifter. Maleri af Peder Als 1766 på Glorup.

Og denne forstærkedes af de store krige, som Danmark lykkeligt undgik at blive draget med ind i: Den store Kolonikrig mellem England og Frankrig 1756-63 og den samtidige Preussiske Syvårskrig og fra 1776-83 Den nordamerikanske Uafhængighedskrig. Hertil kom den begyndende industrialisering i England, som medførte, at dette land fra at være kornsælgende blev kornkøbende.

Det er indlysende, at en sådan varig forøget efterspørgsel og stadig prisstigning måtte give den danske regering og godsejerne anledning til alvorligt at overveje, hvordan man kunne øge kornproduktionen og derved drage størst mulig fordel af situationen. En sådan tilskyndelse havde naturligvis ikke eksisteret i 1730erne under krisen. Da kunne Otto Thott i en stor betænkning om krisens årsager og midlerne til dens bekæmpelse med rette resigneret udbryde: »Hvad nyttede det vel, om vi havde 4 gange så meget korn, dersom det ej kan debiteres (afsættes)?«⁵¹

Men allerede ved regeringsskiftet i 1746 havde situationen bedret sig så meget, at Frederik 5.s overhofmarskal A. G. Moltke til Breghentved i sin regeringsplan for den nye konge bl.a. kunne slå til lyd for en intensiveret dyrkning af jorden, som den bl.a. fandt sted i Holsten, og gå ind for at indtage hidtil udyrket jord under ploven.⁵² Og i 1757 fik han opfyldt sit ønske om en kommission til landvæsenets forbedring.⁵³ Hermed var i virkeligheden startskuddet gået for landboreformerne. Kommissionens opgave skulle være at sætte gang i udskiftningen. Med den yderst komplicerede sammenfiltrering af brugs- eller ejendomsretten til jorden, som bestod ikke alene mellem bønderne i den enkelte landsby, men også mellem landsbyer indbyrdes og mellem godsejere, hvoraf der ofte var flere, som ejede gårde i samme landsby, var der tale om et meget langsigtet projekt. De udskiftningsforordninger i 1758, 1759, 1760 og 1761, som blev resultatet af kommissionens arbejde, sigtede kun mod at få ophævet de mere overordnede fællesskaber, dem mellem godsejerne indbyrdes og mellem de enkelte landsbyer. Dette skulle rydde grunden for det, der var endemålet: den specielle udskiftning eller udskiftningen mellem mand og mand, hvorved den enkelte bonde fik sin jord samlet på ét sted.

Man var altså i regeringen allerede nu nået til erkendelse af, at dybtgående strukturændringer i landbruget var nødvendige, hvis man skulle kunne udnytte konjunkturerne, og at fællesskabet var den afgørende hindring for dyrkningsmæssige fremskridt. Det tog noget længere tid, før denne erkendelse vandt almindelig udbredelse blandt godsejerne, som man kan se det af de betænkninger, kommissionen indhentede fra dem i 1757 og 1759.⁵⁴ Til de afgjorte modstandere af tanken om udskiftning hørte bl.a. Tjeles ejer, generalmajor Chr. Ditlev Lüttichau, især fordi han forudså helt uoverstigelige vanskeligheder ved dens gennemførelse. Han skrev i sin betænkning bl.a.:

»I en by, hvor der er mange lodsejere ... er og bliver det ganske umulig engang at indhegne byens mark ... og langt mere umuligt ville det blive at ... indhegne enhver lodsejers andel for sig selv ... I den stand tingene nu er, har jo den ene lodsejers bonde lige så vel noget af det gode som onde jord ...«

Og han slutter sin redegørelse for de uoverstigelige vanskeligheder ved udskiftningen således:

»Jeg ser ... ikke, at sådanne inddelinger og indhegninger ... nogensinde er mulig at kan lade sig gøre, des over alt (desuden) kan det ikke være bonden til nogen større fordel ... meget mere til større tyngde og besværlighed«. ⁵⁵

Godsejernes reaktion på de stigende priser var derimod i første omgang intensivering af hovedgårdsdriften ved øget hoveri, som dettes ubestemthed gjorde mulig, altså forøgelse af produktionen inden for systemets bestående rammer. Det havde den næsten paradoksale følge, at de bedre tider til en begyndelse medførte forringelse af bøndernes vilkår, ved at både hoveriet og stavnsbåndet strammedes. Men efterhånden som man nåede de trods alt ret snævre grænser for en produktionsforøgelse ad denne vej, blev også godsejerne klar over, at de i virkeligheden havde en endnu langt større produktionsreserve i bøndergodset. Man begyndte at indse, at det under de helt ændrede afsætningsvilkår var urationelt til fordel for den ene tiendedel af jorden, som hovmarkerne udgjorde, at forsømme de næsten ni tiendedele, der praktisk talt kun tjente til at ernære arbejdskraften og trækdyrene til hoveriet på hovedgårdene. Det var nemlig stort set kun her, at der var en overskudsproduktion af korn til salg. Fæstebøndernes høstudbytte medgik derimod næsten helt til eget forbrug på gårdene og til kornskatten, tienden og landgilden.

I 1778 ønskede regeringen på ny at høre godsejernes mening, denne gang om hvordan det danske korns kvalitet kunne forbedres, så det i konkurrence med kornet fra Østersølandene kunne afsættes på de udenlandske markeder og derved være med til at »vinde handelsbalancen«, som man også dengang havde næsten desperat brug for.⁵⁶ Og nu svarede godsejerne næsten som med én mund: udskiftning. Ludvig Reventlow til Brahetrolleborg udtrykte manges mening med denne dom over fællesskabet:

»Dette gør, at den ene altid må rette sig efter den anden, og i hvor vindskibelig én end er, så kan al hans flid dog ikke befri ham for de farer, hans jorder underkastes ved hans naboers skødesløshed. Det ville derfor ikke hjælpe ham meget at så rent korn, når de andres agre er fuld af klinte, hejre eller andet sådant ukrudt, eller at drive jorden vel, når han ikke kan aflede vandet. Ham betages derfor lysten til at begynde på noget, så meget mere siden han derved gemenligen kun tilvejebringer sig hans medbeboeres misundelse og had som den, der vil vige fra deres gamle sædvaner«. ⁵⁷

Da denne erkendelse af, at fællesskabet var en afgørende barriere for fremskridtet, var slået helt igennem blandt godsejerne, kom der for alvor gang i udskiftningen og alt, hvad den trak efter sig af opbrud i landbosamfundet og af nytænkning. Nu var vanskelighederne ved at gennemføre udskiftningen ganske vist stadig store, men altså i gods-ejernes øjne og i praksis overvindelige. I løbet af 20-30 år gennemførtes den største omvæltning i dansk landbrug i historisk tid. Den afgørende forordning til regulering af udskiftningsbevægelsen udkom under Guldberg-regeringen, den 23. april 1781.

Hvilken vægt man i regeringskredse tillagde udskiftningen, og hvordan man ventede, at den ville omforme tilstanden i landbosamfundet, har vi et godt udtryk for i en forestilling af 11. juni 1792 fra Den store Landbokommission om en ny, supplerende udskiftningsforordning. Det hedder heri bl.a.:

»Af alle de foranstaltninger, som har den velgørende hensigt at fremme agerdyrkingen og forbedre bondestandens kår, fører ingen hastigere og vissere til dette vigtige mål end udskiftningen af fællesskabet ... Efter den erfaring, man har haft såvel på Deres Majestæts egne godser som andre steder, hvor speciel udskiftning er fuldført, kan det uden overspændt beregning antages, at produktionen ved denne kan bringes til det dobbelte, *hvoraf jordens dobbelte værd for ejeren og staten ej alene er en følge, men denne sidste vinder uberegnelig rigdom og styrke* ved handelens udbredelse, industriens og fabriksflidens fremme, ligesom en oplivet agerdyrkning går fremad til fuldkommenhed«.

Det omtales videre, hvordan bonden med sine øgede indtægter sættes i stand til at købe sig hoverifrihed og tiendefrihed, ja endog selveje eller arvefæste,

»ved hvilke jorden opnår den største værdi, da visheden om, hvem der skal høste frugten, ene giver den rette drift til at gøre gavnlige forsøg i agerdyrkning og bekostelige anlæg«. ⁵⁸

Blandt de erfaringer, man kunne bygge på, både hvad udskiftningens og selvejets velsignelsesrige virkninger angår, var den, man havde høstet i Koldinghus amt. Her var det tidligere ryttergods fra midten af 1760erne solgt til selveje til bønderne, som derpå hurtigt fik gennemført udskiftning. Om følgerne heraf havde amtmand Hans de Hoffman indberettet følgende:

»... jeg har med forundring set, at bønderne, imens de hørte kongen til, var dovne og overdådige, medens de nu ... er flittigere end tilforn. Da de dyrt købte dem selv, og deres renter blev 3 gange større end deres udgifter tilforn, har de selv lagt hånden på ploven, og nu, da de fik deres jorder dannet, stræbt at indkaste deres kobler, rydde buske bort og udgrave moser, brudt gammel jord og således været utrolig arbejdsomme og flittige fremfor tilforn, hvorved de avler mere korn, som ses deraf, at tienderne er steget dobbelt imod tilforn. De avler anseelig hø fremfor tilforn, køerne, ved det de tøjres, giver fast dobbelt mælk, hestene er ligeledes i bedre stand ved tøjringen, fårene ligeledes, hvoraf daglig erfares den store nytte, delingen fører med sig.«.⁵⁹

Den store Landbokommisjons betænkning lader ingen tvivl tilbage om, at man anså udskiftningen for den helt afgørende foranstaltning, som ville drage alle de andre reformer og forbedringer med sig og tilmed ville øge handelen og fremme industrien. Og herved drages en lang række forordninger inden for disse områder, bl.a. handel og samfærdsel, ind i det store samlede reformkompleks. Det gælder umiddelbart forordningerne af 6. og 11. juni 1788 om kornhandelens og kvæghandelens frigivelse. Men det gælder også den store vejforordning af 13. december 1793, og det gælder ikke mindst den store toldforordning af 1. februar 1797, som ophævede de fleste indførselsforbud og nedsatte en lang række toldsatser. Den medførte, bl.a. ved at trække tæppet bort under megen smughandel, en betydelig vækst i toldindtægterne. De var 40 % højere i det første 5-år efter forordningen end i det sidste 5-år før.⁶⁰

Man har tidligere lagt stor vægt på at skelne skarpt mellem to hovedsider af reformerne: en rent agrartechnisk og en socialpolitisk/human, eller som Edvard Holm har udtrykt det: en side der angår »forbedring af agerbruget« og én, der angår »forandringer i bondestandens kår«. ⁶¹ Til de første skulle navnlig udskiftningen høre og til de sidste stavnsbåndsløsningen. Men det er et kunstigt skel. Der er ingen af reformlovene, som ikke lader sig indpasse i ét samlet og sammenhængende mønster, hvis nøgleord er: øget og forbedret *pro-*

duktion af landbrugsvarer og størst mulig *motivation*, dygtighed og viden hos bonden, hvoraf det hele afhang. Anordningen af 1814 om almueskolevæsenet passer smukt ind i sammenhængen: Den selvejende bonde på sin udskiftede gård skulle naturligvis kunne læse, skrive og regne for at kunne dygtiggøre sig bedst muligt til at møde en ny tids krav, for at kunne »foretage gavnlige forsøg i agerdyrkning og bekostelige anlæg«.

Men også stavnsbåndsløsningen kan og skal ses i dette lys. Nærlæser man indledningen i forordningen af 20. juni 1788 med motiveringen for forordningen, træder dette også tydeligt frem. Det hedder heri, at,

»da bondestanden indbefatter den talrigeste del af landets indbyggere, og statens styrke såvel i hensigt til forsvarsvæsenet som den almindelige velstand fornemmeligen beror på denne stands vindskibelighed, mod og fædrelands-kærlighed, så kan Vi ikke gøre et ... gavnligere brug af Vor kongelige myndighed end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige dyder...«.

Sagt med andre ord: statens sikkerhed og velstand hviler på bondestandens vilje til fortsat alene at forsvare landet og dens vilje og evne til stort set alene at tilvejebringe den produktion, hvoraf den selv og de øvrige stænder skal eksistere. For at opmuntre den til at affinde sig med landmilitstjenesten (som i parentes bemærket udgjorde en stadigt stigende del af den samlede forsvarsmagt), og for at animere den til større produktivitet, ophæves stavnsbåndet, hvis forudsætninger nu i øvrigt var faldet bort med det forøgede befolkningstal og med statens forøgede administrative formåen, som ikke længere gjorde den afhængig af godsejernes medvirken, bl.a. ved soldaterudskrivningen, men i øvrigt også på en lang række andre områder.

Statsfinanserne og landboreformerne

I Den store Landbokommissions forestilling af 11. juni 1792 hed det, at udskiftningen ved fordoblingen af landbrugsproduktionen også vil le fordoble jordens værdi både for ejeren og for staten, og at denne (staten) derved ville vinde »uberegnelig rigdom og styrke«. Hermed er vi fremme ved et af de nye og meget afgørende elementer, der må føjes til de gammelkendte, når det drejer sig om at forstå reformerne og det forløb, de fik.

Det er så indlysende, at det næsten er overflødigt at nævne det, at hensynet til statsfinanserne til alle tider og i alle stater har spillet og altid vil spille en væsentlig rolle for den erhvervs politik, der føres. Det kan sammenfattes i det kendte, fysiokratiske slagord: Fattig bonde – fattigt land, fattigt land – fattig konge.

Anderledes var det heller ikke i Danmark i reformtiden. Da var behovet for at skaffe indtægter og rette op på statens finansielle situation tilmed særligt påtrængende. Udgifterne løb løbsk, og gælden steg. De krige, som skabte øget efterspørgsel og stigende priser for landbruget, stillede samtidig store finansielle krav til staten på grund af de rustninger, den skønnede nødvendige. Særlig kostbar var den udrustning, som fandt sted i 1762, da den holsten-gottorpske hertug Carl Peter Ulrik blev russisk zar som Peter 3. og rykkede frem gennem Nordtyskland på et hævn tog mod Danmark. Nu gik det så heldigt, at han i sidste øjeblik, inden hærene mødtes, blev styrtet af sin gemalinde Katarina 2. og kort efter myrdet. Dermed var faren drevet over, men man sad tilbage med formidable rustningsudgifter, som bl.a. gav anledning til Ekstraskatten 1762-1812, en kopskat, som skulle svares med 1 rd. om året af alle over 12 år, i 1764 på landet dog ændret til 16 år, og som utvivlsomt var en af de mest forhadte skatter i vor historie.

Under Guldberg-regeringen 1772-84 forsøgte man at »vinde handelsbalancen« og rette op på finanserne gennem en yderst letsindig handels politik med oprettelse af store handelskompagnier, der bl.a. skulle udnytte de strålende handelskonjunkturer under Den nord-amerikanske Uafhængighedskrig 1776-83. Men dels overvurderede man mulighederne, dels resulterede forsøgene i vilde spekulationer og megen korrupsion. Og da freden »brød ud« i 1783, brast sæbeboblerne. En af dem var *Det kongelig oktrojerede danske, norske, slesvigske og holstenske Handels- og Kanalkompagni*, der blev stiftet i begyndelsen af 1782 og skulle have eneret på besejling af Ejderkanalen, som man var i færd med at anlægge, og desuden bl.a. operere på Nord- og Sydamerika. Allerede efter halvandet år måtte dette ganske uansvarligt startede kompagni træde i likvidation, hvad der kostede staten et beløb på formentlig langt over ½ mill. rd.⁶²

Det var med andre ord noget nær et fallitbo, 1784-regeringen overtog. En af dens ledende mænd blev Christian Ditlev Reventlow, der især fik med finansernes administration at gøre og lidt senere også blev leder af Rentekammeret, hvorunder landbruget sorterede. Han

havde dermed de bedst tænkelige muligheder for at koordinere finans- og erhvervs politikken.

Ved regeringsskiftet reorganiseredes Finanskollegiet, og en af dets første opgaver blev at analysere statsfinansernes stilling og derpå lægge en plan for genopretningen. Denne plan blev fremlagt i en stor forestilling af 28. juni 1785. Og den efterlader ingen tvivl om, at hovedmidlet skulle være en forøgelse af landbrugsproduktionen. Det hedder herom:

»Forøgelse af produkterne af landets grundkapital ved kulturens (dvs. agerdyrkningens), vindskibeligheids og handelens forøgelse, formindskelse af banksedlernes cirkulation, en successiv, men bestandig afbetaling af statens gæld, disse tre poster indbefatter, tillige med finansernes sparsommeligste forvaltning ... alt, hvad der kan bidrage til at give Deres Majestæts stater den velstand og Deres finanser den styrke, som landets naturlige beskaffenhed og beliggenhed berettiger dem til«. ⁶³

I 1786 blev oprettet en Kreditkasse, som ved udlån skulle støtte erhvervslivet, ikke mindst landbruget som det helt dominerende erhverv, bl.a. ved at fremme udskiftning og selvejekøb. I en forestilling i april 1791 om forøgelse af kassens udlånsmidler begrunder Finanskollegiet dette med, at det vil give »den arbejdende klasse« (bønderne) mere lejlighed til fortjeneste og forøge dens antal,

»og det behøver ingen bevis, hvor vigtig umiddelbar indflydelse den forøgede produktion og folkemængde, og det bedre udkomme, som forskaffes en betydelig del af undersåtterne, må have på statsindtægterne og deres forøgelse, hvorved staten erholder midler til at lette den trykkende byrde af den udenlandske gæld og at forvandle papirpenge til guld og sølv«. ⁶⁴

Der kan vel efter de citerede udtalelser fra Den store Landbokommision og fra Finanskollegiet ikke være megen tvivl om, at staten foruden den interesse, den under alle omstændigheder måtte have i at fremme undersåtternes og landets velstand, i reformtiden havde en ganske særlig tilskyndelse hertil på grund af sammenfaldet af de akutte finansielle problemer og de gode muligheder, som de økonomiske konjunkturer frembød.

Skal vi sætte et par tal på den statsfinansielle situation, ser det sådan ud: statens indtægter i 1785, som var det første hele finansår under

1784-regeringen, var 7.729.000 rd., udgifterne 7.879.000 rd., og der var altså et underskud på 150.000 rd. I de følgende år steg underskuddet foruroligende og udgjorde fx i 1788 1.897.000 rd. Statsgælden var i 1785 på 25.191.000 rd., der fordelte sig med 11.458.000 rd. på den indenlandske gæld og 13.733.000 på den udenlandske.⁶⁵

Det er af disse tal klart, at forøgelse af statens indtægter var meget nødvendig. Og at man ved landboreformer virkelig kunne øge skatteevnen, var ikke bare skrivebordsteori. Det havde man praktiske eksempler på. Det fra Koldinghus amt er før nævnt. Men også de tidligere gennemførte reformer på private godser havde vist gode økonomiske resultater. På enkedronning Sofie Magdalenes hørsholmske gods kunne man i 1764 opgøre værdien af de stolbergske reformer i 1758-59 til adskillige tusinde rigsdaler årlig.⁶⁶ Også de bernstorffske reformer i midten af 1760erne havde svaret sig godt. Og i november 1784 havde man nedsat den såkaldte Lille Landbokommission til at gennemføre reformer – udskiftning og salg til arvefæste – på det nordsjællandske krongods i Frederiksborg og Kronborg amter. Ved disse foranstaltninger opnåede staten efter de udførte beregninger som ejer en forrentning af den investerede kapital på 12-13%, hvad der i dag måske ikke lyder opsigtsvækkende, men på den tid med en normal rente på 4% nærmest var ågerrenter. Hertil kom naturligvis på længere sigt som for landet som helhed forventningen om øget velstand og deraf følgende større skatteevne.⁶⁷

Afslutning

Når vi i 1988 søger at vurdere den store reformperiode som en helhed, må vi komme til den konklusion, at den først og fremmest var resultatet af en økonomisk konjunktur med stærkt stigende kornpriser, der kun kunne udnyttes ved dybtgående ændringer i det landvæsenssystem, som havde bestået forholdsvis uændret gennem århundreder. Udskiftningen og fæstegodsets gradvise overgang til selveje var de fundamentale reformer, hvortil de øvrige naturligt eller ligefrem nødvendigt knyttede sig, herunder også stavnsbåndsløsningen.

Vi må dernæst konstatere, at staten havde stærke finansielle interesser i at støtte denne omstillingsproces, som det primært var landbrugets egen interesse at gennemføre. En dygtigt gennemført reformlovgivning bidrog til at fremme og sikre omstillingen. Dette var reformmændenes store fortjeneste, og ikke så meget en speciel bondevenlig-

hed, hvis vi derved forstår noget i retning af en særlig forkærlighed og omsorg for bondestanden. Den politik, der blev ført, var bondevenlig, fordi det var på bøndergodset, at de store produktionsreserver fandtes, som skulle frigøres og »vinde handelsbalancen«.

Og så kan vi her passende inddrage endnu en vigtig faktor i reformkomplekset, nemlig husmændene. Når vi således skyder de mere idealistisk/humane bevæggrunde hos reformpolitikere i baggrunden, bliver husmændenes skæbne let at forklare. Skulle de ni tiendedele af jorden, som bondebruget udgjorde, udnyttes fuldt ud, opstod der et dobbeltsidigt arbejdskraftproblem. Dels skulle bønderne lattes eller helst efterhånden helt fritages for det hoveri, der tærede så stærkt på den arbejdskraft, de så rigeligt havde brug for hjemme på deres egne bedrifter. Og dels fik bønderne ved en mere intensiv drift af deres udskiftede gårde selv brug for yderligere sæsonarbejdskraft. Og det blev så husmændene, der dels skulle aflaste bønderne på hovmarkerne, og dels tjene dem som sæsonarbejdere. Meget taler for, at netop den ret stærke vækst i husmandsklassen i sig selv var medvirkende til at fremkalde reformerne. En tilvækst i landbefolkningen, som den var sket i 1700-tallet, måtte nødvendigvis skabe en sådan vækst. Selve jorden var en begrænset ressource, der kun i beskedent omfang kunne øges ved nyopdyrkning. Var der nu flere sønner i bondefamilierne, kunne de jo ikke allesammen blive gårdmænd. Og da der stort set ikke var andre erhvervsmuligheder, måtte de øvrige altså blive husmænd, med eller uden jord. Af mandskabsbogen fra Kærsholm fremgår det umiddelbart, at kun en mindre del af det unge mandskab under dette gods har kunnet regne med at ende som gårdfæstere. Flertallet måtte slå sig til tåls med at blive husmænd eller landarbejdere. For landet som helhed regner man med, at der på reformtiden fandtes ca. 60.000 gårdmandsfamilier og ca. 90.000 husmandsfamilier. Og disse husmænd var altså en nødvendig forudsætning for, at godsejerne kunne undvære bøndernes hoveri.

Hvis vi til sidst kort skal gøre status over, hvem der vandt ved de store landboreformer, kan vi roligt fastslå, at det gjorde alle parter – undtagen husmændene. Bønderne vandt ved frigørelsen fra fællesskabets snærende bånd og fra godsejerne, både økonomisk og retligt. Godsejerne vandt – i første omgang ved, at bøndernes restancer formindskedes i takt med deres øgede velstand, og i anden omgang ved at afhænde bøndergodset til summer, hvis forrentning gav mere end

de tidligere ydelser fra fæstebønderne. At det i pengeforvirringens år efter 1807 kom til at svide til mange godsejere, at de havde ombyttet faste værdier med papirværdier, er en anden sag. Det kunne ikke forudses 20 år før. Og staten var, som altid, sikker vinder – direkte ved sine egne reformer på krongodset, men først og fremmest indirekte ved den øgede produktivitet i hele samfundet og deraf følgende større velstand og skatteevne. Kun til husmændene, som mistede deres forholdsvis betryggede tilværelse i landsbyfællesskabet med mulighed for græsning af et par får eller en ko på fælled og overdrev, blev der ingen gevinst. Kun en del af dem fik små jordlodder udlagt på udmarken til erstatning for den mistede græsningsret.

Og at der således kunne blive gevinst til alle undtagen husmændene, skyldes, at landboreformerne i deres uadskillelige helhed løste op for de produktionsreserver i bondejorden, som ikke kunne udnyttes under det gamle landvæsenssystem og fællesskabet. Og det *var* altså ikke stavnsbåndsløsningen i 1788, som ved et trylleslag fremkaldte den virkning.

Noter

1. Jens Holmgaard: Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797. Udgivet af Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Historisk Samfund for Viborg Amt. Kbh. 1969.
2. Efter landmilittsforordningen af 4. febr. 1733 var den mandlige del af bondestanden stavnsbunden fra det 14. til det 36. år. I 1742 udvidedes aldersgrænserne til 9. til 40. år og i 1764 til 4. til 40. år.
3. Jørgen Dieckmann Rasmussen: Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-1794. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1978. – Holger Rasmussen: Optegnelser fra Holevadgården af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1767-1863. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1982.
4. If. § 9 skulle sognepræsterne påtegne lægdmændenes følgesedler til karle på strøgodsset, der ville flytte andetsteds hen i distriktet, og if. § 12 skulle de attestere de ruller, som godsejerne var pligtige at levere til ekstrasessionerne.
5. For denne og andre forordninger henvises til kvartudgaven af forordninger.
6. Ole Feldbæk: Frihed for bonde og borger i Danmark. I Materialer til studiemøderækken: Frihed for alle? LOK-studiebøgerne. 1987, s. 89 f.
7. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? I BOL OG BY, 1986:1.
8. Den danske hær bestod siden 1701 af to hovedelementer: den hvervede (gevorbnæ) hær og landmilitsten, som fra 1760erne gradvis sammensmeltedes og i begyndelsen af 1800-tallet endte som én udskrevet, national hær.
9. Kgl. kundgørelse af 22. juni 1848 om en ekstraord. udskrivning af den hidtil uværnepligtige befolkning, og anordning af 23. sept. 1848 om ekstraord. udskrivning af den hidtil for værnepligt fritagne befolkning i Danmark.

10. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark. III. Kbh. 1926, s. 339.
11. Smst. s. 352.
12. Fridlev Skrubbeltang: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978.
13. Georg Hansen: Præsten på landet i Danmark i det 18. århundrede. 1947, og samme: Degnen. 1944. – Her gengivet efter Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788. 1987, s. 212 f.
14. Landsarkivet for Nørrejylland (LA). B 3 B – 1. Viborg stiftamt. Kopibog over udgåede breve ... 1737-39, s. 64, skrivelse af 28. maj til de kommitterede ved de danske skolars indretning.
15. Rigsarkivet (RA). Danske Kancelli. D 26. Jyske registre 1726-30, fol. 422, 30. april. Bestallingskonfirmation for Jacob Nielsen som birkefoged ved Ørslevkloster birk.
16. LA. G 313-33. Lyngbygård gods. Div. dokumenter 1718-1841. Heri: Prot. over pas og skudsmål 1718-88.
17. J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbåndets Historie. Kbh. 1888, s. 170 ff.
18. Birgit Løgstrup, anførte arbejde (anf. arb.), s. 147.
19. Smst. s. 216 ff.
20. LA. G 201-2. Ørslevkloster gods. Retsakter, fæstevæsen m.m. 1580-1849, læg: Reserveruller 1735, 1749, 1764.
21. Økonomiske Priiiskrifter, 1774. Heri bl.a. trykt N. C. Claussons besvarelse af Generallandvæsenkollegiets prisopgave om folkemængden i bondestanden. Her citeret efter Gunnar Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene. I Jyske Samlinger. Ny rk., I, 1952, s. 207.
22. LA. G 201-2. Som note 20, læg: Korrespondance 1750, 1766.
23. Simon Hart: Göteborg-Amsterdam. Ett historiskt-demografiskt bidrag om emigrationen på 1600- och 1700-talen. I Göteborg förr och nu. 1970 VI, s. 47 ff. – Her efter Birgit Løgstrup, anf. arb. s. 183.
24. Johan Hvidtfeldt: Stavnsbåndet, dets Forudsætninger og Virkninger. I Vejle Amts Årbøger 1938, s. 38.
25. Smst. s. 36.
26. Som note 22. Ørslevklosters ejer Jacob Lerche korresponderer i 1766 med oberst Eickstedt om en rømt karl, der er blevet indrulleret i E.s gevorbne regiment. Tilfældet er langtfra enestående.
27. Aa. Rasch: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Århus 1964, s. 9 ff.
28. V Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. I. Kbh. 1888, s. 38. – Se desuden Ole Degn: Båndet, det delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland. I BOL OG BY, 1988:1.
29. Det har siden 1880erne været den almindeligt accepterede opfattelse, at stavnsbåndet først indførtes med forordningen af 4. febr. 1733 om en ny landmilitis' indrettelse i Danmark. Meget tyder dog på, at den ældre opfattelse, hvorefter det er indført allerede 1701, ophævet 1730 og genindført 1731, er den rette. Se herom Jens Holmgaard: Er stavnsbåndet først indført 1733? En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse. I BOL OG BY, 1988: 1.
30. Johan Hvidtfeldt, anf. arb. s. 28 og 31.
31. Gunnar Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene. I Jyske Samlinger. Ny rk. I, 1952, s. 197 ff.

32. RA. Rtk. 432. Landkommissionen af 27. okt. 1767 bestod opr. af Holger Rosenkrantz, Henrik Stampe, E.S.F. Reverdil og Oluf Bruun, og havde til formål »at undersøge og overveje alt det, som kan være tjentligt til at forbedre landvæsenet i Danmark, og især for at lette så vidt muligt bondens vilkår«. Allerede samme år måtte Reverdil gå i landflygtighed, Bruun døde, og i marts 1768 omdannedes kommissionen til et godsejerdomineret Generallandvæsenkollegium med A. G. Moltke i spidsen.
33. J. A. Fridericia, anf. arb. s. 218.
34. Jens Holmgaard: En flugt fra stavnsbåndet i 1761. I *Fra Viborg Amt* 1979, s. 93.
35. LA. G 206-65. Lerkenfeldt gods. Blandede dok. vedr. lægdsvæsenet 1747-74.
36. LA. G 221-7. Viskum gods. Div. dokumenter 1772-88. Heri en udat. fortegnelse over karle, som i henhold til § 6 i fred. af 20. juni 1788 søger tilladelse til at flytte ud af distriktet (Hald og Dronningborg amter), og deres kautionister. Det kan ikke af fortegnelsen ses, om tilladelsen er blevet givet.
37. LA. G 232-4. Kærsholm gods. Forskelligt 1661-1775, læg: Mandskabsbog 1780.
38. Smst. Div. jordebøger.
39. Ved genindførelsen af landmilitsen i 1733 skulle der stilles en soldat af hver 60 td. hartk. bøndergods. Siden strammedes kravene, og i 1774 blev lægdernes størrelse nedsat til kun 22 td. hartk.
40. Om problemerne med at dyrke rent korn under fællesskabet, se Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. *BOL OG BY* 3, 1962.
41. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*. Kbh. 1950.
42. Jens Holmgaard: En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794-1804. I *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvårsdagen den 5. august 1970*. Kbh. 1970, s. 129 ff. Det vises heri, hvordan frasalget af en herregårds bøndergods indbragte mere end den samlede købesum for godset inkl. hovedgården, som derpå næsten uden bøndergods solgtes for ikke meget under købsprisen.
43. Edvard Holm: *Kampen om Landboreformerne i Danmark*. Kbh. 1888.
44. V. Falbe Hansen, anf. arb.
45. Om baggrunden for og forløbet af landboreformerne, se også Jens Holmgaard: *Landboreformerne – drivkræfter og motiver*. I *Fortid og Nutid*, XXVII, 1977, s. 37 ff.
46. Kapitaltakster i ældre og nyere Tid. *Statistiske Meddelelser*. IV. rk., 15. bd. Kbh. 1904.
47. Astrid Friis & Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800*. I. Kbh. 1958, p. 106.
48. Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*. Kbh. 1971, tabel 4.02.
49. RA. Rtk. 2416.103-104. 1691-1841 Div. korn- og fouragesager.
50. Poul Thestrup, anf. arb., tabel 2.1111.
51. Kristof Glamann: *Otto Thotts uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand*. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Kbh. 1966, s. 92.
52. *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., IV, s. 43 ff.
53. RA. Rtk. 431. Kommissionen til landvæsenets forbedring, af 26. nov. 1757. Dens medlemmer var J. L. Holstein, C. A. v. Berckentin, A. G. Moltke og Otto Thott.
54. RA. Rtk. 431. 12-16. Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte.
55. Jens Holmgaard: *Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i 1759*. I *Østjysk Hjemstavn* 1965, s. 30 ff.

56. Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. BOL OG BY 3, 1962.
57. Smst. s. 117.
58. RA. Rtk. 2411. Kgl. resolutioner og reskripter. Relations- og resolutionsprot. 1792, nr. 138.
59. Beretning fra Hans de Hoffman omkr. 1786. Meddelt af P. Eliassen i Vejle Amts Årbog 1906, s. 98 f.
60. RA. Finanskoll. 1784-1816. Div. sager. Prot. indeholdende oversigter over den kgl. kasses indtægter og udgifter samt over gældens beløb for tiden 1784-1806.
61. Edvard Holm, anf. arb. s. 32.
62. Jens Holmgaard: En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie. I Erhvervshistorisk Årbog IX, 1957, s. 29 ff.
63. RA. Finanskoll. 1784-1816. Forestillingsprot. 1785, nr. 131.
64. RA. Finanskoll. 1784-1816. Forestillingsprot. 1791, nr. 76.
65. Som note 60.
66. Om reformerne på Hørsholm, se Jens Holmgaard: Den stolbergske plan af 14. okt. 1758 til landboreformerne på Hørsholm. I Danske Magazin, 8. rk., I, s. 323 ff.
67. Om reformerne på Frederiksborg og Kronborg amter, se Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. I Erhvervshistorisk Årbog, VI, 1954, s. 59 ff.

Jens Holmgaard, f. 1920, fhv. landsarkivar, har et stort historisk forfatterskab bag sig, bl.a. også mange afhandlinger og udgivelser i årbogen, sidst i 1986 bogen: Bonden, kirken og skolen. Adresse: Højtoftevej 7, 8800 Viborg.

Søfolk, kågmænd og skippere på Hjarbæk fjord

Træk af søfartens historie 1850-1900

De færreste, der i dag færdes ved Hjarbæk fjord, tænker vel over, at den i tidligere tid var hjemsted for en lille flåde af handelsfartøjer. I den lille by Hjarbæk kunne træffes travle handelsfolk og strikse toldbetjente, og på havnen hørtes både skipperskrøner og krejlersnak.

Dette, det forgangne maritime liv ved fjorden, blev i 1986 udgangspunktet for en lille undersøgelse foretaget af Limfjordsmuseet i Løgstør. Tanken var at undersøge samspillet mellem de forskellige brugere af fjorden, især fiskere, kågmænd og søfolk.

Kildematerialet var dog af en sådan beskaffenhed, at det i stedet blev til et spørgsmål om, hvad der i det hele taget havde været af søfart på fjorden. Resultatet af dette vil være at læse i det følgende.

Hjarbæk, Viborgs ladeplads

Handel og søfart har altid været tæt forbundet på Limfjorden. Søfartens problemer har derfor haft stor indflydelse på handelslivet i Limfjordsbyerne. I 1753 beder Kommercekollegiet i København stiftamtmandene om at beskrive de forskellige byers handels- og næringsliv. Fra Viborg får kollegiet følgende svar:

»Hvis (hvad) udenlandsvarer de derværende købmænd behøver af klæde, silketøj, vine, brændevin, salt, tobak og specier med videre, lader de komme fra København og Flensborg med befragtede fartøjer på Hobro og Ålborg, og hvis de i forrige åringer af disse og flere sorter varer forskrev fra Holland og Altona, førtes med Ringkøbing- og andre fartøjer, enten på bemeldte Ringkøbing eller Hjerting, hvorfra varerne føres 16 mile med vogne over land her til byen. Andre grove varer, såsom hamp, hør, jern, tjære og tømmerlast kommer en del fra Ålborg med små fartøjer over grundene ved Løgstør op ad Limfjorden til en bondeby kaldet Hjarbæk, som er en mil eller 5 fjer-

En tidlig forårsdag ved Hjarbæk havn. Bonden er i færd med pløjningen, og i havnen ses flere jagter, som er ved at blive klargjort til en ny sæson på fjorden. Fotografi på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

dingsvej, og en del fra Hobro, som er 4 mil herfra byen, hvorfra varerne ligeledes med vogne hidføres«. ¹

Viborg-købmændene var altså helt afhængige af, at deres varer kunne sejles til fremmede havne og derfra føres til byen på vogn. I bondebyen Hjarbæk var der dog nogle småskibe, der fragtede varer fra Ålborg, men de havde tilsyneladende ikke den helt store betydning. Et oplagt spørgsmål er selvfølgelig, hvorfor købmændene ikke selv investerede i fartøjer og sejlede deres varer direkte til Hjarbæk? Hvis det havde været rentabelt, havde de nok gjort det, men det var det tilsyneladende ikke, og begrundelsen for dette skal nok findes i de store sandbarrierer ved Løgstør. De lå som en yderst effektiv hindring for en fri varetransport ind og ud af Limfjorden. Købmændene var selvfølgelig klar over dette problem og søgte gennem klageskrifter til både konge og magistrat at få ændret ved tingenes tilstand, således i 1739:

»Hvis Løgstørs grunde kunne blive borttagen og således istandsat, at det ikke i tiden skulde blive skibsfarten til hinder, da muligen skulde det blive til nytte udi handel og brug, så vel for denne fattige

by som flere, at de med tiden kunde blive anset som søstæder, med at nyde frugten af sejladsen«. ²

Deres andragende blev ikke taget til følge, og det var ikke hverken konge eller magistrat, der fandt en løsning på problemet, derimod naturen selv.

Efter en kraftig storm i 1776 kom der en åbning i grundene ved Løgstør. To Viborg-købmænd øjnede straks en mulighed for bedre transportmuligheder, og i fællesskab købte de et fartøj, hvilket selvfølgelig blev kommenteret i den lokale presse:

9. juli 1776 meddeler N. Chr. Giørup og Andreas Borreschmith, at de af Kammerråd Lund til Sejlgaard i det sidste snapsting har købt galeasen »De tre Brødre«, som foruden at være bygget her i landet i mange år har hjemmehørt her i Limfjorden, indregistreret i København 26. juni 1773 til 13½ Kommercelæster (27 registertons). ³

Galeasen blev indsat i Norgeshandelen, hvor den sejlede på Drammen og bragte tømmer og tjære til Hjarbæk. Hvad den havde med til Norge er uvist, men formodentlig landbrugsvarer.

»De tre Brødre« ser ud til at være en »enlig svale«. Byens øvrige købmænd forsøgte ikke at gøre Giørup og Borreschmith selskab, men benyttede fortsat de små skibe fra Kvols og Hjarbæk, hvis det drejede sig om transport fra Ålborg til Hjarbæk.

Fartøjerne var de såkaldte kåge, hvis skippere blev kaldt enten krejlere eller kågførere. Krejleren handlede for egen regning og risiko, mens kågførerne primært var beskæftiget i varetransport for købmændene.

Fartøjet, kågen, beskrives på følgende måde:

»Små skibe hvormed man kunne befare Limfjorden, og hvormed oplandshandel og landprang drives; en fiordfarer«. ⁴

Næringen bestod altså i interne varetransporter, som var begrænset til Limfjorden.

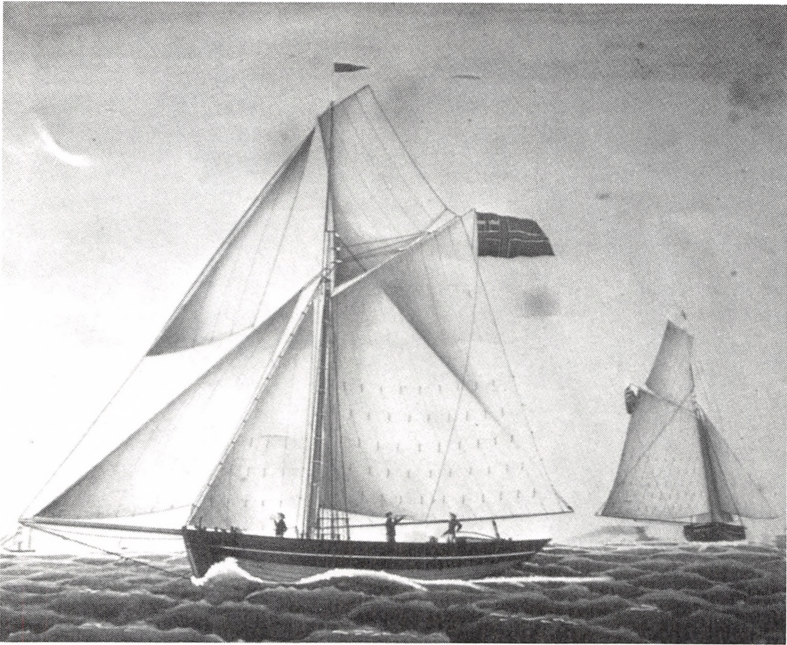
Skipperne fra Hjarbæk har tilsyneladende været at finde blandt de sidstnævnte. Fra Ålborg hentede de Viborg-købmændenes bestillinger af byggematerialer, klæde og kolonialvarer, og til Ålborg fragtede de landbrugsvarer, jydepotter fra Fjends Herred, trævarer fra Lindum og Bigum skovene, og hvad der ellers har været af produkter, som blev fremstillet i oplandet til Hjarbæk Fjord. Kågmanden Anders Sørensen Fisker fra Kvols var således i Ålborg ca. hver anden måned i 1781 og fragtede varer fra de derboende købmænd til kollegerne i Viborg. Det drejede sig om tømmer, søm, hør, salt og malt. ⁵

Jydepotter fra Fjends Herred fremstillet i 1895 til Viborg Stiftsmuseum. Foto: Arne Vindum.

Den søværts transport, som den er skitseret her, udfoldede sig stille og roligt 1700-tallet ud og fortsatte i det følgende århundrede. En forskel er der dog, for pludseligt drejede det sig ikke længere om kåge, men derimod om jagter, og kågførerne er blevet til skippere. Om disse ændringer af betegnelser dækker over et skifte til større fartøjer, eller det er kågførerne, der har fået honnøret ambitioner, er uvist, men i det store hele må det have drejet sig om samme transportere som tidligere. Det kan bla. ses af Viborg-købmanden Clemmen Aaboes varebog fra tidsrummet 1811-1818. Heri nævnes en lang række skippere fra Kvols og Hjarbæk samt de varer, de har fragtet for ham fra Ålborg til Hjarbæk.⁶ Hvad angår vores viden om fartøjerne og deres skippere får vi lidt mere fast grund under fødderne, når vi når frem til 1841, hvor den første fortegnelse over skibe hjemmehørende i Viborg Tolddistrikt daterer sig.

I listen er optaget 8 fartøjer, hvoraf de 7 er jagter på 17-32 tons, alle ejet og ført af skipperen, som enten var fra Kvols eller Hjarbæk. Det sidste fartøj, en evert på 31 tons, ejedes af en Viborg-købmand ved navn S. A. M. Buchwald.⁷ At der igen optræder et rhederejet fartøj, kunne tyde på, at det atter er blevet rentabelt at investere i eget skib.

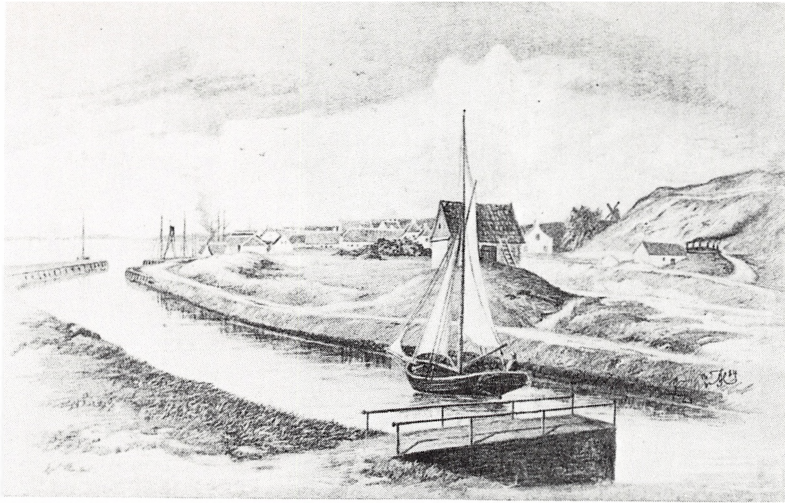

Sluppen »Raketten« af Svinør, som gennem en årrække lå i fast rutefart fra Norges sydkyst til Hjarbæk. Tegnet af J. Klysner i 1852. Original på Mandal Bymuseum, Norge.

Hovedårsagen til dette var at finde i de ændringer af de naturskabte barrierer, der tidligere havde gjort Limfjorden til et næstent lukket farvand for større fartøjer.

Agger- og Thyborønkanalen

En stormflod i februar 1825 skulle uventet bringe en løsning på problemerne med at fragte gods ind og ud af Limfjorden. Stormfloden gennemskar Aggertangen og skabte dermed Aggerkanalen. Den var ikke sejlbare de første år, men i 1831 gik det første større skib igennem og indledte dermed et nyt kapitel af Limfjordsskibsfartens historie. I begyndelsen var det kun de meget grundtgående skibe, der kunne slippe igennem, men fra 1835 blev det for alvor muligt at benytte kanalen. Sejladsen kulminerede i 1855, hvor 1800 fartøjer passerede, heriblandt flere skibe fra Norge med laster af træ til Hjarbæk. Even-

En jagt passerer svingbroen udfor Kanalfogedhuset, det nuværende Limfjordsmuseum, i Løgstør. Tegnet af Milton Jensen i 1884.

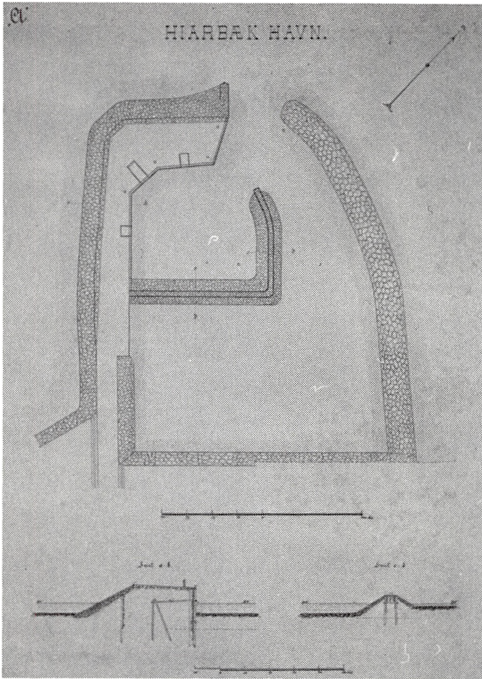
tyret varede dog ikke ved, ca. 1865 sandede kanalen til, og det var atter kun de meget grundtgående skibe, der kunne benytte kanalen.

En ny stormflod i 1868 skabte imidlertid nye muligheder for sejlads vesterud af Limfjorden. Havet brød igennem ved Thyborøn, og et nyt løb var sejlbart allerede året efter.

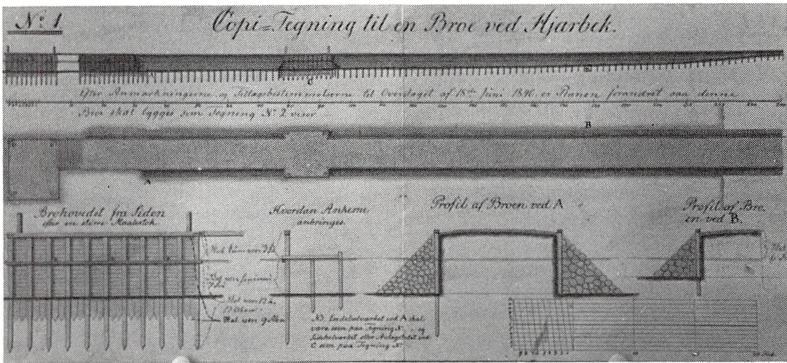
Kanalerne vest ud fik stor betydning for købstæderne langs Limfjorden og altså også for indlandskøbstaden Viborg. Byens købmænd begyndte nu for alvor at investere i fartøjer for at tage konkurrencen op med Ålborg-købmændene. Vestvejen brød Ålborgs monopol, og tilmed slap en del af skibsfarten for besværet ved Løgstør grunde.⁸

Frederik VII's Kanal

Kanalerne ved Agger og Thyborøn tilgodeså de fartøjer, der sejlede på udenlandske havne, men der foregik naturligvis fortsat en livlig trafik internt på fjorden. Grundene ved Løgstør havde imidlertid været til stor gene for søfarten. Skipperne måtte enten sejle med meget grundtgående skibe eller laste over i lægter på den ene side af grundene for atter at tage lasten ind på den anden side.

Tegninger til Hjarbæk havn fra 1840'erne. Originaler på Stadsingeniørens kontor i Viborg.

Myndighedernes forsøg på at forbedre sejladsforholdene forblev længe dilettantiske, ja i 1843 forsøgte man endog at rive grunden op med en stor rive, som blev spændt efter et dampskib, hvilket dog heller ikke skabte en varig gennemsejlings-rende, men synet må have været prægtigt. Langt om længe, i 1856, blev der vedtaget en lov, der

gjorde det muligt at anlægge en kanal fra Løgstør Havn til Lendrup for på den måde at komme uden om grundene. 5 år senere kunne den indvies af Frederik VII, efter hvem den opkaldtes.⁹

Havnen i Hjarbæk

Med den øgede mulighed for sejlads efter åbningen af Aggerkanalen var der kræfter i Viborg, som pressede på for at få anlagt en havn i Hjarbæk. Tidligere havde både fiskere og kågfjerne landet direkte på stranden, ikke hvor den nuværende havn ligger, men længere mod øst ved foden af Vorde Bakker:

»Fartøjerne, formedelst fjordbreddens ringe dybde, må ligge for anker temmelig langt fra land, hvornæst varerne føres til og fra fartøjerne med pramme, hvilke dog også stikker for dybt til at komme nær

Den tidligere toldbygning ved Hjarbæk havn. Efter salget blev den benyttet til højskole nogle år. Senere blev den indrettet til kro, som den er den dag i dag. Fiskerne har hængt deres ålehåndvod til tørre på stejlepladsen, som dengang gik helt op til kroen. Fotografi på Lokalthistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

bredden, så at prammene lossede eller ladede må føre varerne igennem på vogne«. ¹⁰

Denne fremgangsmåde var højst besværlig og næppe videre befordrende for handelen over Hjarbæk til Viborg. Det var da også Viborg-købmanden og rhederen S. A. M. Buchwald, der gik i spidsen for købmændene og ivrede for bygningen af en ordentlig havn. ¹¹ I 1848 gik man igang med anlægsarbejderne, og efter mange genvordigheder stod havnen færdig i 1852. Den var bekostet af Viborg Kommune og fik da også det lidt pompøse navn: »Viborg Kommunes Havn«.

Havnen trak snart skibe til Hjarbæk fjord. I 1857 blev den således anløbet af 24 uden- og 116 indenlandske skibe, og som en direkte følge af den opblomstrende handel blev der i 1850 anlagt en toldbod. ¹² Her residerede toldkontrollør Fønss og hans rorsbetjente og tilså, at alle betalte de afgifter, de var pligtige. ¹³

Hjarbæks storhedstid

Bordet var så at sige dækket. Udfaldsvejene mod øst og vest var sejlbare, havnen anlagt, og så begyndte købmændene for alvor at investere i fartøjer for om muligt at få deres del af den opblomstrende handel. Den viborgensiske handelsflåde nåede ganske vist aldrig den helt store størrelse; da den var størst talte den 9 fartøjer!

På trods af sin lidenhed har den dog været et markant indslag i det maritime liv på Hjarbæk fjord og givet anledning til, at de unge mænd fra landsbyerne har fået mulighed for at komme til søs.

Det er desværre ikke meget, der er bevaret af materiale om disse skibe, deres ejere og de folk, der var med ombord. Omtalen i det følgende af nogle af fartøjerne vil derfor blive ret summarisk:

»Elises Minde« ex »Urania« og »Dorthea Frederikka«

S. A. M. Buchwald kom til Viborg i 1820, hvor han nedsatte sig som købmand. Han ejede desuden to fabrikker: en klædefabrik i Viborg og en kradsuldsfabrik, »Pedershaab«, i Rindsholm. Varerne fra disse fabrikker blev bl. a. videresolgt til England. Til dette formål investerede han i flere fartøjer. Han var tilsyneladende den eneste rheder, der alene ejede sine skibe. ¹⁴ Det er nok også i dette lys, man skal se hans kraftige engagement i havneanlæggelsen.

»Urania«

Everten »Urania« optræder første gang i kilderne på den tidligere omtalte skibsliste fra 1841. På det tidspunkt førtes den af H. Jensen fra Varde, men hvornår og af hvem det 31 tons store skib er bygget, er uvist. I 1843 førtes everten af N. Iversen, hvilket han fortsætter med frem til 1844.¹⁵

»Elises Minde«

I 1844 kunne man læse følgende notits i Aalborg Stiftstidende: »Fra Skibsbygmester Bonnesens værft løb i dag et for Kbmd. Buchwald ombygget jagtskib »Urania« af stablen, og erholdt det nye navn »Elises Minde«. Skibsfører er hr. Møller«. ¹⁶

Det ombyggede skib fortsatte sine vante ture til England med kradsuld, men anløb dog også andre lande. I 1850 fik fartøjet ny skipper, N. C. Heilschou, som senere blev ejer og fører af en skonert, »Ana Dorthea«, som var hjemmehørende i Viborg.

Fra 1850 ses han at være gået gennem Aggerkanalen med følgende laster:

19/3	Viborg-England	Kradsuld
15/5	Norge-Viborg	Træ
31/5	Viborg-England	Kradsuld
11/7	Norge-Viborg	Træ
30/7	Viborg-England	Kradsuld
26/9	Norge-Viborg	Træ
20/10	Viborg-England	Kradsuld. ¹⁷

Det ser ud til, at skibet har ligget i en fast rute. Først til England med kradsuld, derefter til Norge med en nu ukendt last. I Norge lastede det træ, derefter retur til Hjarbæk. En rejse tog altså små 2 måneder, og i gennemsnit blev det til 4 pr. år. I 1852 gik »Elises Minde« ud af Aggerkanalen og ses ikke i kanalprotokollerne at være vendt tilbage. Om den er forlist eller blot solgt, vides ikke. Buchwald stod i alle tilfælde uden skib og måtte i de kommende år have andre skibe til at fragte kradsulden til England.¹⁸

»Dorthea Frederikka«

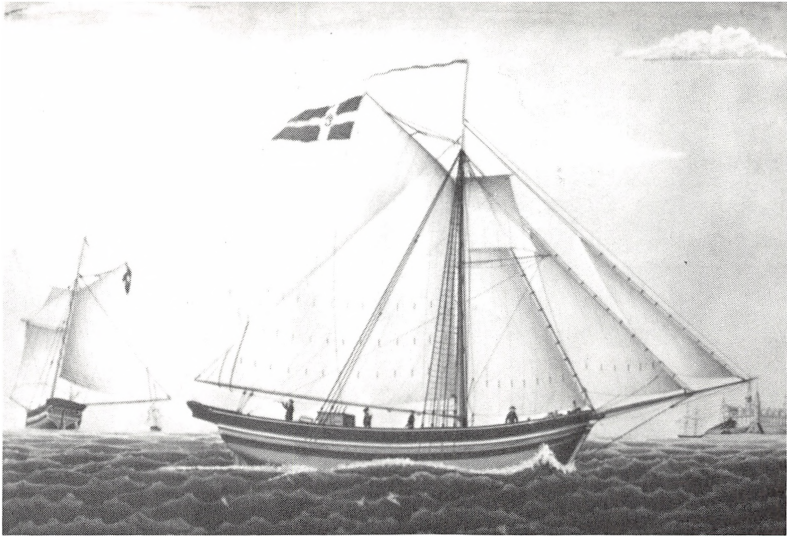
Tre år senere er Buchwald igen i besiddelse af eget skib. Det drejer sig om galeasen »Dorthea Frederikka«, målt til 50 tons. Det havde tidli-

Galeasen »Dorthea Frederikka« af Struer. Tegnet af Johannes Klynsner i 1851. Original på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

gere været ejet af storkøbmanden Rygaard i Struer, og med i købet fulgte skipperen J. M. Hansen fra Fanø.¹⁹ Skibet blev indsat i farten på England, men det er ikke den vante rute, det besejlede. I stedet for at tage til Norge efter træ, lastede det nu kul fra England. Omlægningen af ruten gav sig ikke udtryk i øgede fragtture, de lå stadig på 4 om året.²⁰ »Dorthea Frederikka« er nok det skib, der har fæstnet sig mest i bevidstheden hos de folk, der boede ved fjorden på den tid, da det var aktivt i den lille viborgensiske handelsflåde. Flere af fiskersønnerne fra de nærliggende landsbyer havde hyre ombord, men som regel var det kun for en enkelt tur, da den hurtig fik ry for at være en dårlig og farlig sejler. På den sidste tur, den gjorde, var der to unge mænd fra Hjarbæk fjord med, hvoraf den ene senere har fortalt følgende om galeasens sidste sejlturn:

»Englandsrejsen med »Dorthea Frederikka« havde nær kostet Ivar Berthelsen livet. Det var på hjemrejsen, en bælgmørk nat med høj sø. Skibet var nær den farlige Jydske Vestkyst, og man kunne ikke finde ind i Limfjorden ad den snævre åbning ved Thyborøn (skal være Agger). Udmattet af at slide ved pumperne for at holde vandet ude af

Jagten »Ane Kirstine Elisabeth« af Løgstør. Tegnet af Johannes Klysner i 1856. Original på Limfjordsmuseet i Løgstør.

det skrøbelige fartøj, havde mandskabet omtrent opgivet at nå levende til den danske kyst. Ivar Berthelsen (fra Kvols) havde trukket sig tilbage til kahytten og sad og læste i sin salmebog, mens Morten Fisker fra Hjarbæk, som også var med, råbte til ham, at han endnu måtte tage et tag med pumperne, og ved forenede kræfter lykkedes det at holde skuden oven vande, indtil de fandt kanalen. Næste rejse »Dorthea« gjorde blev den sidste. Vesterhavet lukkede sig over den og dens mandskab.²¹

Den gik ud af Aggerkanalen 29/4 1863 og ses ikke i kanalprotokollerne at være gået ind igen. Det har nok været begyndelsen på den omtalte sidste rejse.²²

Buchwald fik ikke senere eget skib og forlod få år senere Viborg for at slå sig ned i København.²³

»Ane Kirstine Elisabeth«

Denne lille jagt på 46 tons er et godt eksempel på ejerforholdene ved skibene. Skipperen C. C. Holm ejede 3/4 af skibet, mens resten var

Mit Ophold er forliden hos Stomager J. P. Sandberg i St. Mogensgade.
 Viborg, den 6te Juli 1863. G. Daa, Jun.

Skipper L. G. Sund

ligger under Ladning i Kjøbenhavn til Hjarbet og Skive, og agter snarest muligt at affeile derfra.

Skipper C. C. Holm

ligger i Kjøbenhavn under Ladning til Hjarbet og anbefaler sig paa det Bedste.

Sudfjød af Uld.

*Annoncer fra Viborg
 Stifts Folkeblad 8/7 1863.*

ejet af proprietær Elle på Hessel. Han var på den tid kendt som en af landsdelens hårde pengeudlånere med et ry for nok at skulle få sit udestående tilbage.

Om Skipper Holm har lånt penge af Elle, eller der ligger andre forhold til grund for kompagniskabet, er uvist. Mens jagten var indskrevet i Løgstør, sejlede den allerede på Hjarbæk.²⁴ Fra 1856 ses den dog at være optaget på Viborg Tolddistrikts lister.²⁵ Fra tiden hvor den var indskrevet i Løgstør, er der på Hessel bevaret en regnskabsbog, der fortæller om jagtens færd i 1852 fra Hjarbæk til København og retur. Den største enkelte udgift er ikke uventet at finde ved Løgstør. C. C. Holm har flere gange måttet benytte sig af lægtene for at slippe over grundene. I alt brugte han det år 36 rigsdaler, ud af et samlet udgiftsbeløb på 107 rigsdaler. De fem rejser, som det blev til i 1852, gav et samlet overskud på 906 rigsdaler, hvoraf de 107 altså måtte afleveres til Elle.²⁶

»Ane Kirstine Elisabeth« lå i fast fragtfart til København, og der annonceredes bl.a. i Viborg Stifts Folkeblad efter fragter: »Skipper C. C. Holm ligger under ladning i Kbh. til Hjarbeck og anbefaler sig på det bedste«.²⁷

I lodsprotokollerne fra Løgstør kan man få et indblik i, hvad det var for fragter, han sejlede med:

19/4 1854	København-Hjarbæk	Stykgods
1/5 1854	Hjarbæk-København	Ballast
20/6 1854	København-Hjarbæk	Stykgods
5/7 1854	Hjarbæk-København	Uld
23/7 1854	Hjarbæk-København	Uld
21/8 1854	København-Hjarbæk	Stykgods ²⁸

Jagten har altså virket på det almindelige fragtmarked og har taget de fragter, der var at få på de forskellige tidspunkter af året. Ulden fra Viborg kan jo tænkes at være kommet fra fabrikkerne ved Bruunshaab. Returlasterne har nok i høj grad været de små partier af varer, som de personer, der har reflekteret på annoncen, har ønsket bragt til Viborg.

»Frederikke Marie«

Jagten på 48 tons blev bygget i 1841 af B. Holm i Nykøbing på Mors.²⁹ I 1855 blev den indskrevet i Viborg som ejet af Jesper Clemmensen af Lundø og købmand A. W. Sandbjerg i Viborg.³⁰ Købmand Sandbjerg drev dengang byens største købmanshandel i Vestergade, som omfattede kolonial, korn og tømmer.³¹ Jagten havde ikke fast fart på en enkelt havn, men ses at have anløbet flere destinationer, for det meste i udlandet.

Aggerkanalen passerede den i 1863 med følgende laster:

13/4	Viborg-Stettin	Svovl
4/6	Danzig-Viborg	Rug
6/7	Viborg-England	Havre
18/8	England-Viborg	Kul
8/10	England-Viborg	Kul
12/11	Norge-Viborg	Trælast. ³²

I midten af 1860-erne var den ikke længere hjemmehørende i Viborg, om den er solgt eller forlist er uvist.

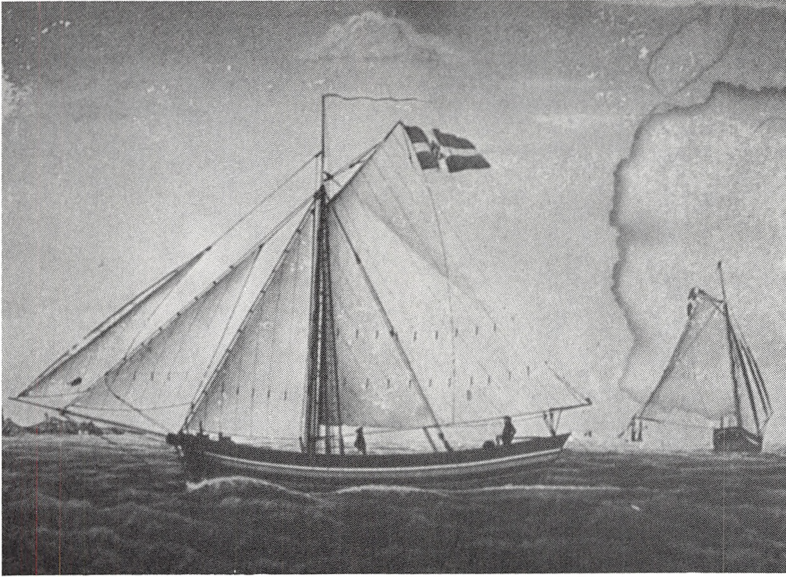
»Johanne« og »Esperance«

De førnævnte skibe havde alle flere ejere eller var ejet af en rheder. Flertallet af fartøjerne var dog ejet af skipperen selv. Som et eksempel på dette kan nævnes »Johanne«.

I 1852 står skipper L. P. Sørensen som fører af det 16½ tons store fartøj.³³ Da han købte skibet, blev det ombygget hos skibsbygmester Bonnesen i Ålborg, hvor det blev gjort kølbygget.³⁴ Jagten blev indsat i fragtfarten på Limfjorden, og i 1852 averterer L. P. Sørensen efter eventuelle kunder i Viborg Stifts Tidende:

»L. P. Sørensen agter regelmæssigt at besejle ruten Aalborg-Hjarbæk-Skive«. ³⁵

Den ses dog også en enkelt gang at have været uden for Limfjor-

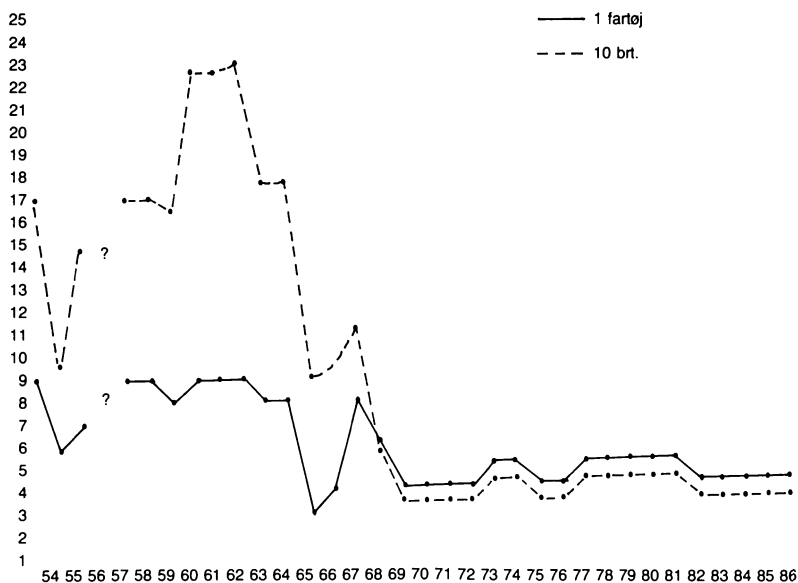

Jagten »Johanne« af Hjarbæk. Tegnet af Johannes Klysner i 1852. Original i privateje.

dens beskyttende vande, med en last korn til Norge og hjemførende en last træ.³⁶

I 1869 gør »Johanne« sig yderst positivt bemærket ved en kapsejlad i Ålborg:

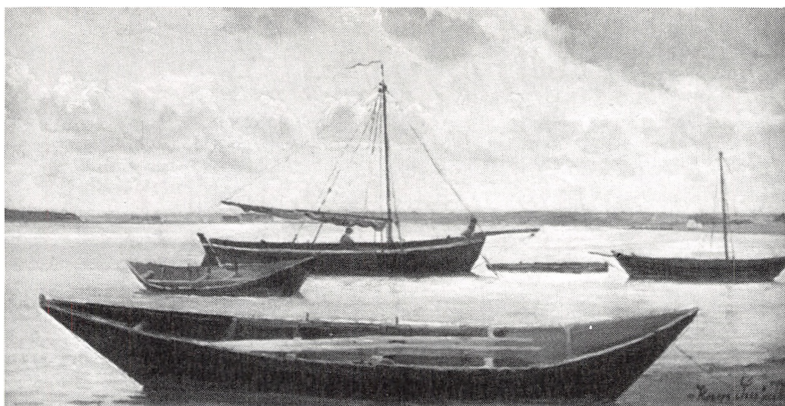
»Af større brugsfartøjer deltog bla. »Johanne« af Hjarbeck, 8 læster, der brugte 2 t. 4' 30'', men dertil må bemærkes at dette skib var fuldt lastet med salt. Denne jagt regnes for fjordens bedste sejler og vil ventelig en anden gang i balastet tilstand give betydelig bedre fremgang, såvel under som for vinden.³⁷ Efter kapsejladsen afhændede skipper Sørensen sit skib, og en ny større jagt »Esperance« anskaffedes. Den var bygget i 1861 af Bonnesen i Ålborg og var målt til 25,36 tons.³⁸ L. P. Sørensen sejlede med jagten indtil 1877, hvor sønnen, Søren Larsen, overtog den.³⁹ De næste 6 år var den at se i farten mellem Limfjordsbyerne, men i 1883 forliste Søren Larsen med skibet i Skive fjord. »Esperance« blev slået til vrag. Den uheldige skipper fik ikke senere eget skib at føre, men fortsætter dog i et erhverv med tilknytning til søen, nu som lods ved Løgstør Lodseri.³⁴

Antallet af fartøjer og disses brt. i årene 1854-1888. Udskrevet på baggrund af Årsberetningerne fra Viborg Tolddistrikt. Man ser tydeligt, at der sker en drastisk tilbagegang i årene omkring 1870.

Nedgangstider

Anlæggelsen af tværbanen fra Langå over Viborg til Struer i årene 1863-65 blev en katastrofe for Hjarbæk. Banelinien førtes uden om havnen, og Struer blev i stedet et knudepunkt for fragtfarten i den vestlige Limfjord. En skæbnens ironi var det, at de sidste store skibsfragter til Hjarbæk bestod af jernbaneskiner til tværbanen. Planen om at bygge et hestetrukket jernbanespor fra Ravnstrup til Hjarbæk forblev på papiret, og snart sygnede trafikken hen i den lille by.³⁶ Havnen fik langsomt lov at forfalde. Ved en auktion i 1870 forsøgte kommunen at realisere løsesøret.³⁷ Bl.a. solgtes en muddermaskine, mens toldboden allerede året forud var blevet afhændet til lærer Poulsen, der indrettede den til højskole.³⁸ I 1874 opgave Viborg kommune ethvert engagement på stedet. Byrådet skænkede havnen til borgerne i Hjarbæk, alt var på det tidspunkt i så ringe en forfatning, at al handel var flyttet til Virksund.³⁹ Her oplevede blandt andet kroholder Frederiksen et opsving, da det var her, de norske skuder kom med deres

Limfjordsbåde ca. 1870. Maleri af Hans Smidth. Fartøjet med mast er efter al sandsynlighed en jagtkåge. De mindre både er kåge, som benyttedes til fiskeri. (Original i privateje).

laster af træ og selv lastede landbrugsvarer i form af rug, byg, byg-gryn, ærter, kød og teglsten.⁴⁰

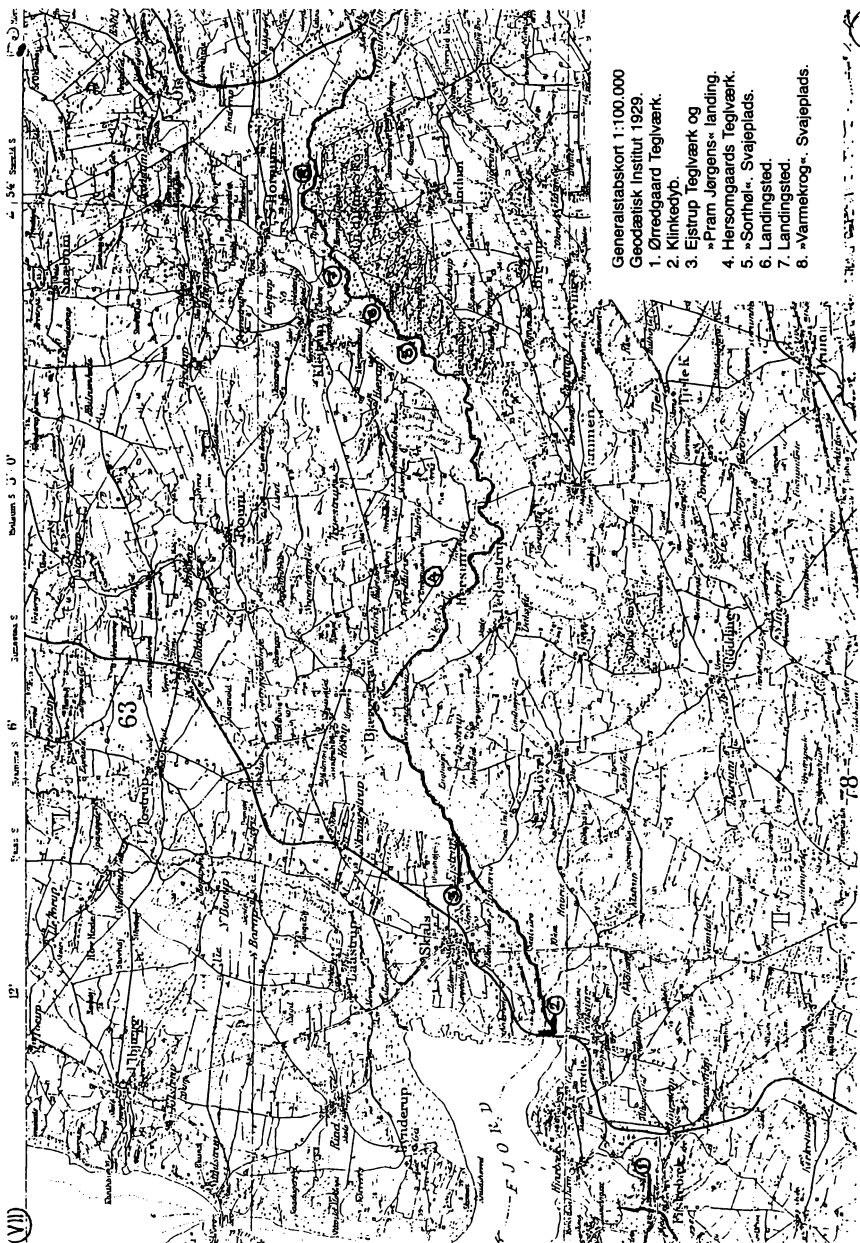
Kågfart

Fra 1870 var flåden på Hjarbæk fjord nede på 5 fartøjer, hvoraf den ene var jagten »Esperance«, mens de andre var kåge. Efter »Esperances« forlis i 1863 var scenen overladt i 10 år til disse de mindste og ydmygeste af fragtskibene.⁴⁶

I skibsregisteret for Viborg Toldsted er der fra tidsrummet 1850-1890 opregnet 6 kåge, og af disse er de 5 bygget i Skals. Lokale, selvlærte folk med evner for skibskonstruktion byggede disse specielle fjordbåde, der alle var på ca. 10 tons, ca. 35 fod lange, ca. 9 fod brede og stak ca. 3 fod. De var alle bygget af fyr og eg på klink.

Kågene benævnes henholdsvis dækskåge og jagtkåge. Betegnelsen dækskåge markerer forskellen til de åbne fiskerkåge, som specielt kendes fra Nibe-området, og jagtkågen er vel stort set det samme, men her ser det ud til, at betegnelsen mere går på rigningen.⁴⁷ Skipperne og kågejerne, der ofte i kilderne optræder som lokale husmænd eller indsiddere, påtog sig ofte fragtfart helt op i Skals og Fiskbæk å.

Helt tilbage til 1820 var der fra officielt hold arbejdet med kanalplaner, der skulle forbinde Hjarbæk og Randers fjord via Skals å. Ideen

Kort med indtegning af kågenes landingssteder og svajlepladser på Skals og Fiskbæk Å.

førtes aldrig ud i livet i fuld udstrækning, men så langt kom man dog, at åen blev rensset for ulovlige ålegårde og andet, der kunne hindre en fri sejlads, hvorved den kunne besejles af kåge. Det var allerede sket i 1839, hvor man har en af de tidligste klager fra en lodsejer, der mener, at pramkarlene ødelagde den gode græsning, når de trak kågene op mod strømmen.⁴¹

Da fragtmarkedet i 1860-erne blev forlagt til Virksund, blev mange af kågene også indsat på farten mellem Hjarbæk og Virksund, omend størstedelen af deres fragter fortsat blev hentet på åerne. Ved Fiskbæk å lå Ørregaard, som havde en lille bondeteglovn. Teglstenene blev bl.a. fragtet med kåg til Virksund, hvor de blev indlastet i de norske jagter og slupper som ballast. Andre laster var mere lokalt bestemt. Da Skals i 1886-87 byggede forsamlingshus, kom teglstenene fra Ørregaard med kåg.⁴²

Skals å var dog hovedhjemstedet for kågene. Her lå 2 teglværker, Hersomgaard og Ejstrup. Deres forsyninger af tørv til teglbrændingen og deres udførelse af den færdige vare skete ved hjælp af kåge.

Endnu længere oppe ad Skals å lå de store Lindum og Bigum skove. Herfra var der en stor eksport af træ i form af kævler, men også halvfabrikata til hjul- og træskofremstilling. De færdige træsko fra denne egn kom også med kåg ud til aftageren.

For at lette lastningen af de tunge kævler var der langs åen anlagt flere landingspladser. Et var ca. 250 meter vest for Hvornum Bro, et andet ca. 150 meter vestligere, og et ved »Sorthøl«, 2 km længere nede af åen, samt et øst for Hvornum Bro ved Helmslyst, kaldet »Varmekrog«. I »Sorthøl« og »Varmekrog« var der desuden svajelplads for kågene.

Nogle af trælasterne er nok blevet afsat i Hjarbæk eller omlastet ved Virksund, men i flere tilfælde har de sejlet direkte til aftagerne. Kågene »Søetrøst« og »Christine« vides således at have sejlet med træ til Thisted.⁴³

Også fra den forfaldne havn i Hjarbæk blev der dog stadig lastet. Det drejede sig om tørv og støbesand. Tørvene blev skåret i grave tæt ved byen og blev kørt til havnen på vogne. Her blev de styrtet ned i kågene fra kajen.⁴⁴ På samme måde er det nok foregået med sandet, som blev hentet fra Jens Olsen og Laust Jacobsens sandgrav i Vorde.⁴⁵ Det blev enten sejlet direkte med kåg til Nykøbing Mors eller omlastet i et større skib ude på fjorden. Sandet blev brugt som støbesand på jernstøberiet.

Kågføreren Jørgen Tammesen

Fra officielt hold er der ikke bevaret noget skriftligt, der kan fortælle om kågfarten. En interesseret gårdejer fra Klejtrup, Aage Thy, har derimod vist kågfarten sin interesse og skrev i 1957 bl.a. følgende om kågføreren Jørgen Tammesen og mere generelt om kågfarten på Skals å til Dansk Folkemindesamling:

»En af de mere kendte kågfolk var Jørgen Tammesen også kaldet Lynegal eller Jørgen Smed. Hans kendingsnavn var Pram Jørgen, han var fra Skals, hvor faderen, der hed Thomas, var smed. Pram Jørgen boede i Pramhuset på Løvel Rimmer. Hans kone kaldtes An Tamme-ster. Hun sejlede med ham, hans kåg var ret stor. Den var som andre kåge forsynet med ror og mast, i forstavnen var der indrettet en kahyt, hvor køjerne var fæstnet til kågens sider, og ved enden af dem i kågens stævn var der et trekantet skab, hvor An havde sine madvarer

Maleri af kåg med transport af tegl, malet af Rasmus Christiansen i 1894. Han var især kendt for sine skildringer af landskabet ved Hjarbæk Fjord. Billedet, der er uden titel, er ofte benyttet til at illustrere kågtransport på Gudenåen, men det barske landskab tyder nærmere på at motivet er hentet fra Skals Å. Original i privat eje.

og andet husgeråd. Der var kakkellovn i kahytten, hvorpå de lavede mad. Kahytten var forsynet med køjer af svært glas, udgangen fra den var ad en stige og gennem en lem i loftet. Pram Jørgen havde tit to pramkarle med, det var hårdt arbejde at få træet ombord, især når det var kævler. Fra fjorden og til skoven var der en træksti, hvor pramkarlene gik og trak kågene, når de skulle op ad strømmen.

Var der god vind sejlede Pram Jørgen og An tit selv kågen, Jørgen gik på stien og trak, og An stod til rors med rorpinden imellem benene og styrede og stødte samtidig fra land med en stage, men når de ved broerne måtte tage sejlet ind, kneb det med at slæbe kågen under broen.

Hvis de havde brug for hjælp til de vanskelige steder, henvendte de sig på gårdene, der lå i nærheden af åen, for at få en mand til at hjælpe med at slæbe kågen. Så gik Pram Jørgen på den ene side af åen og hjælperen på den anden. An stod til rors, men da kågen kom ind i høllerne, måtte både Pram Jørgen og hjælperen kravle på knæ og holde i græsset med hænderne, ellers tog kågen magten fra dem.

Der var dengang stadig mange ålegårde i åen. Det var en regel, at de skulle være taget op ved solopgang, men det blev ikke altid overholdt. Var de ikke fjernet, når kågene kom, var det en ret, at kågmændene måtte tage dem op, og hvad fisk, der var i dem, var da hans, men den tagen ålegårde op yndede Pram Jørgen ikke. Store Niels Dalsgaard i Bjerregrav var særlig efterladende med at tage sine ålegårde op, det blev Jørgen Lynegal over, så engang, han og An kom sejlede for god vind, råbte Pram Jørgen til An: »Hæjs æ fok«, og det hjalp ikke, at Store Niels kom løbende for at redde sin ålegård. For fulde sejl brasede kågen igennem den; bagefter var der kun pindebrænde.

Kågmændene kunne også have nytte af ålegårdene. Når de sejlede fra skoven, havde de tit så stor last, at kågen gik på grund ved Sødal enge. Så blev ålegårdene ved Ejstrup sat, og når vandet i åen derved steg, kom kågen flot igen. Men så stor last kunne der ikke sejles med i fjorden, og den overflødige last blev losset ved bolværket i Ejstrup, hvor Pram Jørgen havde landingssted.

Pram Jørgen sejlede med mursten fra Ejstrup Teglværk og hentede værket forsyning af tørv i Vammen Kær. Tørv fra Skals solgte han ved fiskepladserne i fjorden. I 1882 sejlede han tømmeret til Kresten Østergaards hus i Ejstrup fra tømmerhandler Frederiksen i Virksund Kro.

Det var et muntert folkefærd disse kågmænd. Når de sejlede ned ad

åen, søgte folk gerne derned; de sejlede jo ikke hurtigere, end man kunne få en prat med dem og spørge nyt ude fra den store verden.

Var det ondt vejr, så sejlads på fjorden var farligt, lå kågene for anker ved Bjerregaard i Skals Nederhede, der kunne være 4-5 kåge, der lå og ventede på bedre vejr; der rørte sig da et muntert liv der, når de stegte ål, de havde taget i ålegårdene, dramme manglede heller ikke, de hørte med til det daglige brød dengang.

Pram Jørgen og An Tammester begyndte deres pramfart på Skals Å omkring 1840, først i 90-erne sank deres kåg i åen mellem Løgstørvejen og fjorden; da Pram Jørgen gik i land fra sin synkende skude, var den sidste pramfart mellem skoven og fjorden endt. Det var et smukt syn at se den tungt lastede kåg komme glidende med strømmen. Den passede så godt sammen med det brede skovkransede engdrag og den bugtede å«.48

Mod en ny storhedstid?

Som Aage Thy nævner, forsvandt kågene i begyndelsen af 1890-erne, men inden da var der startet en ny udvikling henimod indkøb af større fartøjer til Hjarbæk fjord. Det drejede sig ikke om nybygninger, men tværtimod om ældre fartøjer.

Det var ikke købmændene fra Viborg, der atter så en chance i søværts transport, men derimod lokale folk fra fjorden, i flere tilfælde tidligere kågskippere.

Ved første øjekast så det altså ud til, at Hjarbæk atter skulle opleve gyldne tider, men det skete ikke. De nye fartøjer fortsatte i udpræget grad den gamle transport, det vil sige dén interne varetransport, som kågene tidligere havde virket i.

»Johanne Marie«, »Håbet« og »Newskys minde«

Niels Sørensen Bjerregaard og Anders Laustsen byggede i 1865 den ca. 10 tons store dækskåg »Johanne Marie«. Byggestedet var Skals, og det har nok også været på de kanter, de har fundet deres fragter.

Nogle år senere var N. S. Bjerregaard enejer af kågen, som han førte frem til 1873, hvor den blev afhændet til to andre skalsboere. Det kunne tyde på, at det har været gode tider for kågfarten, for han investerer i et større fartøj, en jagt »Håbet«, som tidligere havde været hjemmehørende i Lemvig. Han sejlede med jagten frem til 1879, hvor

Kvasen »Newskys Minde« under ophugning ca. 1915. Den firkantede pram er understellet til muddermaskinen. Foto af C. Christensen, Viborg. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

den solgtes.⁴⁹ I stedet køber han en fiskekvase med det pudsige navn »Alexander Newskys Minde«.

Kvasen havde oprindeligt været barkasse (chalup) på den store russiske fregat »Alexander Newsky«, som forliste på Harboøre tange i 1863. Ved en efterfølgende strandauktion blev den solgt til Struer, hvor den blev ombygget til stenfiskerfartøj. Det kunne den imidlertid ikke holde til, så den blev solgt, og den nye ejer indrettede den til kvase.⁵⁰

N. S. Bjerregaard opkøbte fisk på de forskellige fiskepladser ved fjorden og stod selv og solgte dem på torvet i Viborg.⁵¹ Selv om man kan sige, at krejleriet, i sin oprindelige form, var uddød omkring 1880, levede det tilsyneladende videre i bedste velgående, varerne var bare ændret. Kvasen blev ophugget ca. 1915.

»Brødrene«, »Bertha og Louise« og »Kirstines Minde«

Disse tre jagter har alle, på den ene eller den anden måde, relation til skipperen Søren Christian Rønn Pedersen, til daglig kaldet Søren Rønn eller »Skipper vad i land«.⁵²

Første gang man hører til Søren Rønn er i 1889, hvor han førte jagten »Brødrene« på 19,5 tons. Den var bygget i 1864 i Haugesund og blev købt til Hjarbæk fra Arendal for 1000 kr. Ejeren var Marinus Georg Sørensen fra Hjarbæk. Den virkede blandt andet med transport af tegl, hvilket var indholdet af lastrummet, da den forliste et år senere. Den 24. april var den afsejlet fra Nykøbing Mors med en last tegl til Ålborg, men nåede kun til Fur, hvor den forliste. I en avisartikel kan det læses, at den stod med vand til op over dækket.⁵³

Tre år gik før Søren Rønn igen fik en jagt at føre, men i den mellemliggende tid slap han ikke helt, idet han hjalp sin svigerfader, Pram Jørgen med at sejle dennes kåg.⁵⁴

I 1893 fik han som nævnt atter fod på eget dæk, og denne gang var

Hjarbæk set fra molen i 1907. I havnen flere små jagter eller kvaser, samt 6 af de små fiskerjoller, sjægtene som de kaldes på Limfjorden. I baggrunden den tidlige toldstation. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

han selv ejer af skibet. Det drejede sig om en lille jagt, »Bertha og Louise«, på 9.91 tons, bygget i 1883 i Ulbøllemark af R. Hofmann.⁵⁵

Den benyttedes bl.a. til at fragte træ fra Lindum og Bigum skovene. »Søren Rønn... trak eller stagede sine tomme kåge op ad åen. Når kågene var lastede, lod han åstrømmen føre de fladbundede fartøjer ud til jagten, der lå til ankers ud for Vorde Præstegaard«. ⁵⁶ Han sejlede med jagten i 4 år, indtil han atter forliste. Det skete ved et mærkeligt tilfælde på samme dato som med det tidligere fartøj. Stedet var dog et andet, nemlig Aalbæk Møllebugt i Vestsalling. Det var ved den lejlighed, han fik sit øgenavn.

Den uheldige skipper havde dog atter mod på at sejle, så i 1899 købte han atter en lille jagt, »Kirstines Minde«, som tidligere havde været hjemmehørende i Struer og iøvrigt var bygget samme sted som den tidligere jagt, nemlig hos R. Hofmann i 1846.⁵⁷ Jagten havde han i 3 år og sejlede bl.a. med stenene til dækmolen i Hjarbæk, som i 1901 blev istandsat. De blev hentet ved Ulbjerg Klint i Louns Bredning. Skibet afhændedes i 1902 til Morten Peter Pedersen fra Hjarbæk.⁵⁸

Resumé

Artiklen søger at afdække den side af det maritime liv på Hjarbæk fjord der hedder søværts transport.

Skønt ringe i antal, fra små fladbundede kåge til en enkelt stor galease, som krydsede Vesterhavet og Kattegat, har de været et markant indslag i billedet af Hjarbæk fjord som arbejdsplads.

Gennem den 50-årige periode, der behandles, opleves der en opgangstid, som klart hænger sammen med de forbedrede muligheder for sejlads ved Agger og Løgstør, og en direkte nedgangsperiode, da jernbanen rykker frem og med ét slag gør vandvejen urentabel.

Fartøjer hjemmehørende i Viborg tolddistrikt ca. 1850-1900⁵⁹

»Abeline Birgitte«

Jagtkaag. 12,48 T.

1878. Bygget i Skals af tømrer Niels Pedersen, Skals. Ejet og ført af ovennævnte og Thomas Pedersen, Skals.

»*Ana Dorthea*«

Skonnert. 50 T.

1856. Ejet og ført af R. B. J. Heilschou, Nybro.

1860. Overført til Nykøbing Mors Toldsted.

»*Ane Kirstine Elisabeth*«

Jagt. 48 T.

1856. Flyttes fra Løgstør til Viborg Toldsted. Ejet i fællesskab af prop. Elle, Hessel, og skipper C. C. Holm. Føres af den sidstnævnte.

1868. Slettet af Viborg Skibsregister.

»*Bertha og Louise*«

Jagt. 9,91 T.

1833. Bygget af R. Hofmann, Ulbøllemark.

1893. Købes til Hjarbæk fra Nykøbing Mors af Søren Chresten Rønn Pedersen, Hjarbæk.

1897. Forliser i bugten ved Aalbæk Mølle i Vestsalling.

»*Brødrene*«

Jagt. 19,5 T.

1864. Bygget i Haugesund, Norge.

1889. Hjemmehørende i Viborg. Ejet af fisker Marinus Georg Sørensen. Ført af sætteskipper Søren Chresten Rønn Pedersen, Hjarbæk.

1889. Ejet og ført af sætteskipper Søren Chresten Rønn Pedersen.

1890. Forlist og sunket ved Fur.

»*Christine*«

Jagt. (kåg?) 10,25 T.

1874. Bygget af Niels Pedersen i Skals.

1874. Ejet og ført af Jens Cristensen, Fur.

1876. Ejet og ført af Thomas Pedersen, boelsmand af Virksund.

1891. Tildels ophugget, sunket.

»*De to Brødre*«

1848. Bygget af Kresten Knudsen, Skals.

1868. Ejet og ført af Niels Pedersen, kågfører af Skals.

1880. Kågen er sunket på et eller andet tidspunkt før dette år.

»*Dorthea Frederikka*«

Galease. 51 T.

1855. Købes til Hjarbæk af S. A. M. Buchwald, købmand i Viborg, føres af J. M. Hansen, Fanø.

1863. Forliser Vesterhavet.

»*Elises Minde*« ex »*Urania*«

Evert/jagt. 31 T.

1841. Hjemmehørende i Hjarbæk. Ejet af S. A. M. Buchwald, købmand i Viborg. Ført af H. Jensen, Varde.

1844. Ombygges hos skibsbygmester Bonnesen, Ålborg.

1850. Føres af N. C. Heilschou, Nybro.

1852. Slettet af Viborg Skibsregister.

»*Emanuel*«

Jagt. 9,90 T.

1872. Bygget i Aalbæk af Carl Christian Pedersen.

1891. Ejet og ført af Lars Jensen, sømand af Kvols.

»*Esperance*«

Jagt. 25,26 T.

1861. Bygget af B. J. Bonnesen, Ålborg.

1869. Ejet og ført af L. P. Sørensen, sætteskipper af Kvols.

1877. Ejet og ført af Søren Larsen, Kvols.

1883. Forliser Salling.

»*Frederikke Marie*«

Jagt. 46 T.

1856. Ejet af købmand Sandbjerg og skipper J. Clemmensen af Lundø. Ført af sidstnævnte.

1868. Slettet af Viborg Skibsregister.

»*Helene*«

Jagt. 15,54 T.

1884. Bygget i Lille Heddinge af Hans Justesen.

1889. Ejet af gæstgiver Niels Peter Jacobsen, Hjarbæk. Ført af sætteskipper Niels Christian Christensen af Frederikshavn.

1897. Sælges til Ålborg.

»Håbet«

1874. Ejet og ført af sætteskipper Niels Sørensen Bjerregaard.

1879. Sælges.

»Johanne«

Jagt. 16,50 T.

1852. Ejet og ført af L. P. Sørensen, Kvols.

1868. Sælges til Ålborg.

»Johanne Marie«

Dækskåg. 9,90 T.

1865. Bygget og ført af Anders Laustsen og Niels Sørensen, Skals.

? Ejes og føres af Niels Sørensen, Skals.

1873. Ejes og føres af Peter Lauersen og A. Lund Jensen, Skals.

1895. Ejes og føres af Lauritz Severin Jensen, Vammen.

? Overføres til Løgstør (?).

»Kirstine«

Dækskåg. 9,94 T.

1862. Bygget på Øland af Jens Skjallesen.

1868. Ejes og føres af aftægtsmanden Mogens Berthelsen, Skals.

1879. Forlist ved Gedsted.

»Kirstines Minde«

Jagt. 16,58 T.

1846. Bygget i Ulbøllemark af R. Hoffmann.

1899. Ejes og føres af sætteskipper Søren Chresten Rønn Pedersen, Hjarbæk.

1902. Ejes og føres af sømand Morten Peter Petersen, Hjarbæk.

1905. Overføres til Ålborg.

»Kirstine Marie Anette«

1856. Ejes og føres af Th. Sørensen, Hjarbæk.

1869. Slettet af Viborg Skibsregister.

»Prøven«

Jagt (kåg?). ? T.

1857. Bygget i Hjarbæk af I. M. Sørensen.

? Ejes og føres af Jacob Larsen, Baadgaardskov.

? Ejes og føres af Christen Baadgaard.
1865. Ejes og føres af Niels Pedersen, Virksund.
1895. Forlist.

»*Reform*«

Galease. 13,60 T.

? Bygget i Gernsil.

1897. Ejes og føres af gæstgiver og skipper Niels Peter Jacobsen,
Hjarbæk.

1900. Sælges til udlandet.

»*Søetrøst*«

1853. Bygget i Skals af Thomas Gjørtler og Peder Thomsen.

? Ejes og føres af husmand Peder Thomsen.

1872. Ejes og føres af indsidder Mogens Thomsen, Skals.

Noter

1. Aakjær 1940. s. 541.
2. Aakjær 1940. s. 543.
3. Aakjær 1940. s. 574.
4. Lindhard. 1. s. 3.
5. Aakjær 1941. s. 26.
6. Aakjær 1941. s. 28.
7. Aakjær 1941. s. 29.
8. Rasmussen 1974. s. 21-24 og s. 29-31.
9. Lindhard 1977. s. 8-9.
10. Rørsig 1928. s. 37.
11. V.S.F. 18/1 1956.
12. V.S.F. 9/4 1937.
13. V.S.F. 14/8 1923.
14. V.S.F. 18/1 1956.
15. Mossin 1843.
16. Å.S. nr. 250 1844.
17. Agger 1850.
18. Agger 1852-55.
19. Grüber 1855.
20. Agger passim.
21. V.S.F. 29/4 1929.
22. Agger 1863.
23. V.S.F. 18/1 1956.
24. Grüber 1852.
25. Årsberetninger 1856.
26. Original på Herregaardsmuseet Hessel.
27. V.S.F. 18/3 1853.

28. Løgstør. 1854.
29. Aakjær 1941. s. 29.
30. Årsberetninger 1855 og Grüber 1860.
31. V.S.F. 11/1 1921.
32. Agger 1863.
33. Grüber 1852.
34. V.S.F. 10/4 1920.
35. V.S.F. 29/3 1852.
36. Agger. 1863.
37. Å.S. nr. 262 1869.
38. Skibsreg. »Esperanze«.
39. V.S.F. 10/4 1920.
31. L.A. 7/2 1927.
35. Løgstør 1862.
36. Clausager 1980. s. 89.
37. Å.S. nr. 295. 1869.
38. Å.S. nr. 53 1869. V.S.F. 9/10 1936.
39. V.S.F. 9/4 1937.
40. Aakjær 1941 s. 30.
41. V.S.F. 4/1 og 8/1 1940.
42. Thy 1957 s. 2. og V.S.F. 24/11 1918.
43. Thy 1957 s. 2-3.
44. Trap s. 355 og Banghøi 1946. s. 5.
45. V.S.F. 23/11 1935.
46. Årsberetninger 1870-86. og Skibsreg.
47. Skibsreg. passim.
48. Thy 1957 passim.
49. Skibsreg. »Johanne Marie« og »Håbet«.
50. V.S.F. nr. 225 1918.
51. V.S.F. 10/4 1920.
52. Thy. 1957 s. 3.
53. Skibsreg. »Brødrene«.
54. Thy 1957 s. 2.
55. Skibsreg. »Bertha og Louise«.
56. V.S.F. 4/1 1920.
57. Skibsreg. »Kirstines Minde«.
58. J.P. 19/4 1951. Dalsgaard 1987.
59. Listen er lavet på baggrund af diverse skibslister fra Viborg toldarkiv. Den gør ikke krav på at være komplet.

Kilder og litteratur

- Jørgen Peder *Clausager*: Viborg som erhvervsby. 1980.
- C. H. *Mossin*: Fortegnelse over de i kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten hjemmehørende fartøjer over 10 com- læster drægtighed og derover. 1843.
- H. R. *Grüber*: Mercantil Calender. 1852, 1860, 1862, 1867.
- N. H. *Lindhard*: Krejlere på Limfjorden. Limfjordsmuseets småskrifter. 1. U. år.

N. H. *Lindhard*: Løgstør Lodseri. 1777 – 20 August – 1977. Løgstør. 1977.
A. Hjørth *Rasmussen*: Skuddefart og Limfjordshandel. Esbjerg og Thisted.
1974.
P. M. *Rørsig*: Fra Hjarbæks empire. Jul i Viborg. 1928.
Trap. 1. udg. 1875. Viborg Amt.
S. *Aakjær*: Viborg Købstads Historie. 1940.
S. *Aakjær*: Kulsviere og krejlere i Kvols. Festskrift til Hugo Matthiessen.
1941.

Artikler fra følgende aviser:

Ålborg Stiftstidende.

Jyllands Posten.

Viborg Stifts Tidende.

Løgstør Avis.

Utrykte kilder:

Jens Chr. *Banghøi*: Erindringer. 1946. Kopi på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

De igennem kanalen passerede skibe med lods. *Løgstør* lodseri. 1854, 1862-64. L.I.M. 95:84.

Fartøjs- samt bådefortegnelse. Viborg Tolddistrikt. 1894-1927. Landsarkivet B. 327,59.

*Skibsregistrerings*protokol for registreringsdistrikt 34, Viborg. Landsarkivet B. 327,59.

Viborg Toldsteds årsberetninger. 1854-86. Landsarkivet B. 327,46.

Aage *Thy*: Kaagfarten på Skalså og fjorden. D.F.S. 1906/41.

Interview med A. *Dalsgaard*, Skals. Bånd på Limfjordsmuseet. L.I.M.: 87.

Aggerkanalen. Udskrifter fra Aggerkanalen beroende på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Forkortelser:

L.I.M. Limfjordsmuseet i Løgstør.

D.F.S. Dansk Folkeminde Samling. København.

Jesper Hjermand, f. 1956, cand.mag., middelalderarkæolog, har tidligere publiceret artikler i MIV samt flere maritime skrifter. Adresse: Sparregade 5, 8800 Viborg.

Søndervingekredsens politiske historie 1848-1970

Fra stænderforsamling til grundlovgivende rigsforsamling

I 1849 indførtes folkestyret i Danmark, og den enevældige konges magt blev ophævet. Denne vidtrækkende begivenhed blev gennemført uden oprør og uro, sådan som det blev tilfældet andetsteds.

Men forud var gaaet oprettelsen af de såkaldte stænderforsamlinger i Roskilde, Viborg, Slesvig og Itzehoe i Holsten. Disse forsamlinger var rådgivende og havde ingen lovgivningsmyndighed. Det tilkom alene den af kongen valgte regering: Statsrådet. De kunde dog indsende andragender til regeringen om ting, der burde fremmes eller ændres.

En af de sidste opgaver for stænderforsamlingerne (i kongeriget) var forberedelserne til valget af en grundlovgivende rigsforsamling i 1848. De største vanskeligheder knyttede sig til udformning af valgretten. Den almindelige valgret for alle over 30 år blev dog resultatet af de vanskelige forhandlinger, dog med den tilføjelse, at kongen valgte 38 medlemmer, mens 114 medlemmer skulde vælges i hver deres valgkreds. Der oprettedes en valgkreds for hver ca. 12.000 indbyggere. Valgretten stod altså åben for alle, men for at kunne optages på valglisten skulle man tilmelde sig i forvejen hos sogneforstanderskabet (en slags forløber for sogneråd/byråd).

Viborg amt inddeltes i 5 valgkredse, nemlig 1) Skive, 2) Viborg, 3) Kjellerup, 4) Sønderinge og 5) Løvel.

Viborg amts 4. valgkreds kaldtes Sønderingekredsen. Kredsen bestod af 34 sogne, nemlig: Hvorslev, Gerning, Vellev, Vejerslev, Aidt, Thorsø, Houlbjerg, Granslev, Haurum, Sall og Skjød, alle i Houlbjerg herred.

I Middelsom herred sognene: Vinkel, Rind, Vindum, Bjerring, Mammen, Hjerminde, Lee, Hjorthede, Langaa, Torup, Sdr. Vinge, Øster Velling, Helstrup, Grensten, Vester Velling, Skjern, samt i

Viborg amts 4. valgkreds, Søndervingekredsen, med Vinge i centrum (sort cirkel). Efter: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660.

Sønderlyng herred: Nørbæk, Sønderbæk, Læsten, Bjerregrov, Aalum, Hornbæk og Taanum. Når Sdr. Vinge valgtes til valgsted skyldtes det formentlig en nogenlunde central beliggenhed. Frem til 1901 fandt valgene nemlig sted centralt og ikke i de enkelte sogne. Valgene var heller ikke hemmelige, men vælgerne oplyste valgstyrrerne om, hvem de ville stemme på. Kvinderne fik først valgret i 1915. Efter hvad der er oplyst, fandt valget sted i udkanten af byen i Ulstrup skov. En sådan valgdag har der sikkert været en høj stemning i den lille by. Der skulle ikke så meget til, før gemytterne kom i kog, uenighed i politik har altid været et godt middel til at trække skillelinierne op. Hertil bidrog også den billige akvavit. Folk, der ellers til hverdag var gode venner, kunne på valgdagen blive uforsonlige fjender, når standpunkterne blev trukket hårdt op, ikke mindst i 80ernes hårde provisoriekampe.

I Søndervingekredsen var der ved det første valg den 5. oktober 1848 851, der kunne afgive deres stemme. Det var der 630, der benyt-

tede sig af, altså en stemmeprocent på 74 – ganske høj, når der tænkes på, hvor nyt og uprøvet den hele ordning med folkestyre var.

Der var 4 kandidater, der appellerede til vælgerens gunst: Proprietær og apoteker *Henrik Wellejus Jacobæus*, der fik 354 stemmer og valgtes. Hans modkandidat var ingen ringere end lensgreven på Frijnsborg, den senere så landskendte politiker og statsminister C. E. Krag Juel Vind Frijs, der fik 235 stemmer. En lokal kandidat var der også: skolelærer og gaardmand Peder Hansen, Sdr. Vinge med 41 stemmer.

Jacobæus var konservativ og ejer af Borupgaard ved Viborg, selv om han var uddannet apoteker. Han søgte ikke valg til det egentlige Folketing i 1849, men var landstingsmand 1858-66.

De første folketingsvalg

Valget til det første egentlige folketing fandt sted den 4. december 1849. Der skulle vælges 100 medlemmer til folketinget i hver deres valgkreds. Valget skete for 3 år ad gangen, valgt var den, der opnåede de fleste stemmer. Til Landstinget skulle vælges 51 medlemmer for 8 år og ved indirekte valg. Til folketinget havde alle uberygtede mænd

Hack Kampmann (1813-78), Søndervingekredsens første folketingsmand, valgt 1849-52 og 1855-56. Han var birkedommer, senere herredsfoged i Rougsø m. fl. herreder.

over 30 år, der havde egen husstand og havde rådighed over deres bo, valgret. Valgbarhed fordrede kun 25 år, men til Landstinget 40 år.

Ved valget den 4. december 1849 blev kredsens repræsentant, birkedommer *Hack Kampmann*, Hammel (udenfor partierne) valgt med 250 stemmer af 1895 mulige. Kun 429 afgav stemme.

Kampmann flyttede til Randers som dommer i 1852 og virkede her til sin død 1878. Han søgte ikke genvalg i kredsen til valget i 1852, men i stedet for i Hørning (Randers amts 3. kreds). Derimod valgtes han igen i Sdr. Vinge i 1855-56 og i Hørning 1864-66. Han var bl.a. formand for Gudenåens bestyrelse og for udvalget om åens sejlbarhed (af betydning især for Randers' handelsstand).

4. august 1852 valgtes kabinetssekretær *H. Rosenørn*, men han måtte 26. januar 1853 afgive mandatet til skolelæreren fra Sdr. Vinge, P. Hansen, der nu med held forsøgte sig igen. Han opnåede 571 stemmer mod Rosenørns 355. Peder Hansen, der stillede sig som venstremand, var født i Ålum 1800, hvor faderen var husmand og skrædder. 1828 blev han lærer i Sdr. Vinge, hvor han bl.a. var medlem af sogneforstanderskabet og medstifter af Gert Winters brandkasse. Der var valg to gange i 1853, hvor han genvalgtes, men ved valget i december 1854 måtte han se sig slået af fabrikejer *M. P. Bruun*, Asmildkloster, der fik 307 stemmer mod 150 til P. Hansen. Den satiriske presse i København kaldte ham den hovedløse degn fra Sdr. Vinge. Det var nu ikke fordi han manglede hoved i betydningen forstand, men fordi han havde et stort hovede på en meget kort hals. Han prøvede senere lykken flere steder såvel til folketing som landsting, men opnåede ikke valg (Løvel 1864, Mariager 1865 og påny Sdr. Vinge 1866). Han døde i 1873. En af hans sønner, H. P. Hansen, var gaardejer i Viby ved Aarhus, hvor han drev sin kones fødegård nogle år. Han var en af Lars Bjørnbaks trofaste støtter og repræsenterede Aarhus 2. kreds 1876-79. Hans søn var den meget respekterede læge Peder Hansen i Ulstrup, læge her 1898-1945. Tredie generation, læge Lars Würgeler Hansen, fører nu traditionerne videre.

Husmand Søren Kjær, Vinderslev, 1856-1881

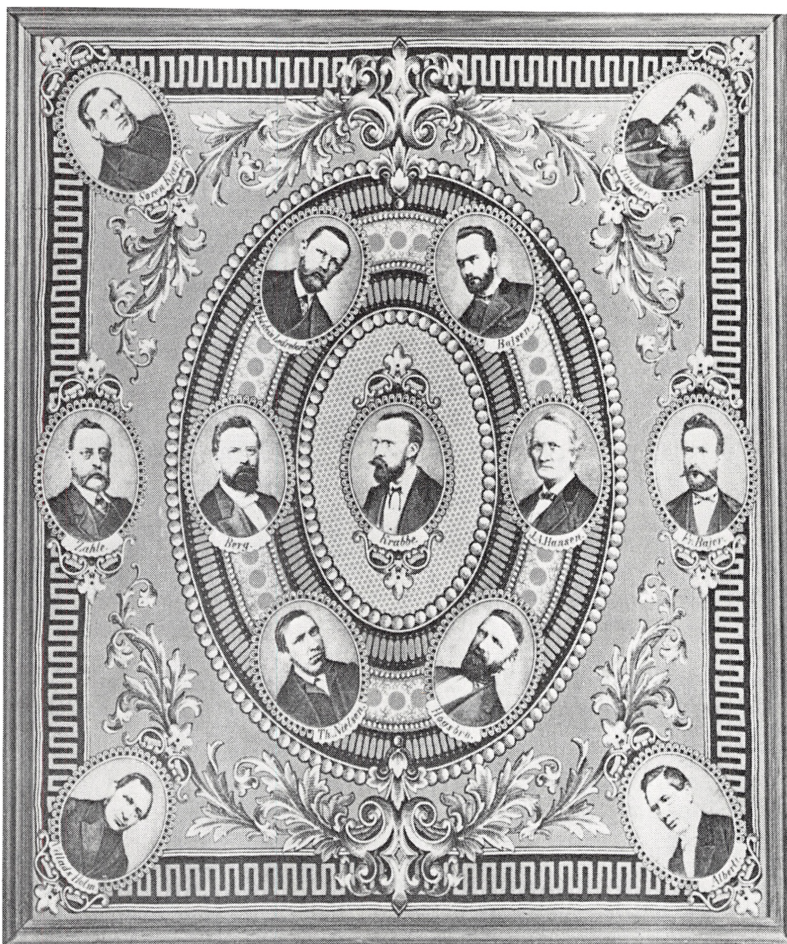
I august 1856 nedlagde Hack Kampmann sit mandat. Hans modkandidat fra året før, husmand Søren Kjær, Vinderslev, valgtes til hans efterfølger. Hans navn blev knyttet til Søndervingekredsen gennem omtrent 30 år. Han var født i 1827 i Vinderslev ved Kjellerup og var

*Søren Kjær (1827-93), valgt i Sønder-
vingekredsen 1856-81 og 1887-90.*

altså kun 29 år, da han blev valgt første gang. Hans hjem var et lille husmandsbrug i Ilsø ved Hjorthede, og som 10-årig måtte han ud at tjene. Han deltog i krigen 1848-50 og bestyrede derefter sit hjem nogle år for moderen, der var blevet enke. Han var en dygtig og driftig mand og købte i 1866 en gård i Helstrup ved Randers, som han ejede til sin død i 1893.

Det fortælles om ham, at sine første taler holdt han for de stude, han pløjede med på ejendommen i Vinderslev. Han deltog ivrigt i egnens foreningsliv, bl.a. var han næstformand en årrække i Langå Landboforening, formand for Gert Winthers brandkasse og meget andet. Da han i 1856 gjorde sin entré på Christiansborg kom han i sine husmandsklæder, som han gik og stod. Han havde ingen anden ballast, end den almueskolen havde givet ham. Han havde en sjælden evne til at tale og sagde tit ligeud, hvad han tænkte. Han brasede frimodigt og frejdigt på, snublede ikke over noget, fordi hindringerne simpelthen ikke var til for ham. Han gjorde sig hurtigt bemærket ved sit uslebne og djærve sprog og sine hensynsløse angreb på modstanderne, ikke mindst de Nationalliberale, der især bestod af veluddannede embedsmænd. Han var de første mange år en af de mest omtalte bondepolitikere. Oprindeligt sluttede han sig til bondevennerne (for-

Det politiske Lommetørklæde. Venstrelederne 1870. Søren Kjær øverst til venstre.

løberen for venstrepartiet- oberst Tschernings radikale gruppe). Sene-
 re gik han over til det Bergske Venstre og tilsidst det forhandlende
 Venstre. Det er jo enhver rebel muligt at blive klogere! På et meget
 almindeligt udbredt tørklæde med portrætter af de betydeligste ven-
 strepolitikere (Berg, Høgsbro, Bojsen, Hørup, Holstein Ledreborg)
 er Søren Kjær også med.

Han var i starten af sin politiske løbebane modstander af Skandinavismen – Ejderpolitikken og forsvarsvæsen. Han talte for reduktion af embedsmændene og nedsættelse af lønningerne. Han var også en fanatisk modstander af de grundtvigske skoletanker, pengene til understøttelse af skoleophold burde anvendes i folkeskolen. Med årene blev han mere mådeholden, hvad hans tilslutning til de forskellige grupper viser. At han stemte for den nye hærlov i 1881, vakte nogen utilfredshed blandt hans vælgere og var nok medvirkende til hans fald ved dette års valg. Han kom igen i 1887, men måtte se sig slået i 1890 af Søren Svendsen, Nøddelund. Folketingsarbejdet var blevet hans ét og alt, derfor var det en skuffelse, at han blev vraget i 1890. Men »Folkegunst er som Dunst«, som skrevet står i vandrehallen på det nye Christiansborg. Det var dog en opmuntring for ham, at han påny blev valgt i Skjoldlevkredsen, hvor han slog socialdemokraten, Harald Jensen med stort stemmetal. Denne udprægede landkreds havde ved valget 1890 fået valgt en socialdemokrat ved splittelse og opstilling af flere venstrekandidater.

Tre folketingsmænd 1881-1895

Det var lidt af skæbnens ironi, at han ikke blev genvalgt i 1881, men måtte aflevere mandatet til en ret ukendt menighedsforstander, *Andreas Holch*, fra København. Han opnåede 879 stemmer mod Søren Kjær 711. Heller ikke i 1884 lykkedes det, idet Holch opnåede 1015 stemmer og Søren Kjær 905. Han faldt sådan set over sine egne ord: Når I ser Højre klapper Søren Kjær, så er der noget galt med Søren. Søren Kjær døde 11. december 1893 og blev begravet i Helstrup. Han er den, der længst har repræsenteret Søndervingekredsen på tinge, godt 28 år. Efterfølgeren, menighedsforstander Holch, København havde opholdt sig 8 år i Amerika, men var oprindelig handelsuddannet. I Amerika førte han et temmeligt omskiftende liv bl.a. som lægprædikant for Metodisterne. I 1874 sendtes han hjem for at missionere i Danmark, hvor han blev forstander for et lille samfund kaldet Kristi Menighed. I 1887 lod han sig ikke opstille i Sdr. Vingekredsen, men havde også mange andre jern at passe, ligesom han var en dygtig økonom. Han oprettede det i sin tid meget udbredte ugeblad *Ugens Nyheder*, der især kom i mange landbohjem. Han oprettede et legat på 50,000 kr. (mange penge dengang) for landpostbudene. De havde jo også så trofast travet rundt med hans blad ad trælse markveje.

Søren Svendsen (1859-1934), valgt i Søndervingekredsen 1890-95.

Kærehave Husmandsskole blev betænkt med andre 50,000 kr. og en grønlandsekspedition med 35.000 kr. Holch sluttede sig først til den radikale gruppe, senere til det danske Venstre (Høgsbro og P. Bojsen). Ved valget den 21. januar 1890 var der i kredsen 3132 vælgere, de 2/3 eller 2001 stemte. Her fik gårdejer *Søren Svendsen* fra Nødde-
lund, der stillede sig som venstremand, 640 stemmer. En anden venstremand, skomager C.M.Jensen, Houbjerg fik 514 stemmer og Søren Kjær 447, mens socialdemokraten redaktør Mortensen, Randers fik 135 stemmer. Det var første gang, der var opstillet en socialdemokrat i kredsen.

Fra 21. januar 1890 til 9. april 1895 var det Søren Svendsen, Nød-
delund, der repræsenterede kredsen. Han tilhørte det forhandlende Venstre, altså den gruppe, der arbejdede for at visnepolitikken over for Højre (på grund af provisoriske love) burde opgives, en reformlovgivning gennemføres, Estrup træde tilbage som statsminister og en Venstreregering træde til. Højre skrumpede ind fra valg til valg, alligevel beholdt det regeringsmagten frem til systemskiftet i 1901. Ved valget i 1901 valgtes 92 for Venstre, 14 socialdemokrater og kun 8 højremedlemmer. Først i 1901 kunne kongen – Christian den 9. – bekvemme sig til at udnævne en venstreregering, der var i overensstemmelse med folketingets flertal.

Gårdejer Rasmus Hansen (1857-1918), valgt i Søndervingekredsen 1895-1918.

Gårdejer Rasmus Hansen 1895-1918

9. april 1895 valgtes gårdejer *Rasmus Hansen* til folketingsmand for Sdr. Vingekeksen, idet han opnåede 772 stemmer (som forligsmødestander) mod Søren Svendsens 745 stemmer (forligstilhænger). Rasmus Hansen repræsenterede nu kredsen i 23 år frem til 1918.

Søren Svendsen opnåede valg i Vinderupkeksen fra 1898 til 1906. I 1909 opstillede han påny i Sdr. Vingekeksen uden at opnå valg. Fra 1910 til 1926 valgtes han i Rudsvedbykeksen (Holbæk Amt).

Fra 1881 til 1906 var Søren Svendsen gårdejer i Nøddelund, fra 1906 var han husejer i Bjerringbro (villa Skalle-mose på Nørregade).

Ved grundlovsændringen i 1915 fik kvinderne valget, og fra 1918 fandt valgene sted i sognene som hemmelige valg. Valgloven ændredes et par gange. Fra 1920 ophørte enkeltmandskredsene med flertalsvalg. Kredsene bibeholdtes, men samledes i amtskredse. Fremover var der altså ikke garanti for, at hver kreds fik valgt en repræsentant til folketinget. Allerede i 1918 indførtes tillægsmandater for at bøde på systemet med flertalsvalget i enkeltmandskredsene, så et mindretal også kunne repræsenteres.

Rasmus Hansen tilhørte ved sit valg i 1895 Venstrereformpartiet, men fra 1910 til 1918 var han i valggruppe med det radikale venstre.

Fra 1918 (hvor han ikke valgtes) var han medlem af det radikale parti. (Om disse partiskifter, se senere).

Om selve Rasmus Hansens baggrund kan nævnes, at han var født i Gullev 13. oktober 1857 som søn af en gårdejer Hans Jørgen Poulsen. Han havde udover den almindelige landsbyskole ingen egentlig uddannelse, bortset fra at han i 1878-79 gennemgik rytteriets befalingsmandsskole. Han blev gift i 1885 og overtog da den gaard i Mammen, der nu ejes af sønnesønnen Folmer Hansen. Man opdagede hurtigt at han besad gode evner – var også en dygtig taler. Han fik efterhånden adskillige tillidshverv: medlem af bestyrelsen for Viborg Amts landøkonomiske Forening, hestedommer ved dyrskuerne. De førte så frem til valget til folketinget i 1895.

I bogen: Den danske regering og rigsdag fra 1903 af den radikale redaktør Niels Bransager får Rasmus Hansen følgende karakteristik:

»Rasmus Hansen er en ganske behændig mand. Noget politisk dybsind er han ikke i besiddelse af, men han finder uden vanskelighed udtryk for, hvad han har på sinde. I øvrigt er han en meget moderat politiker (1901). Indenfor det nuværende regeringsparti hører han sikkert til dem, hos hvem det konservative element er stærkest udviklet. Et spørgsmål som det om den udvidede kommunale valgret, har efter alt at dømme ikke nogen begejstret tilhænger i ham. Yder han det sin stemme, er det vistnok et offer til partidisciplinen.«

Det nævnes så at Rasmus Hansen ved flid og dygtighed er nået til at have god magt over bedriften, og hvad det har medført af lokale tillidshverv, og Bransager fortsætter:

»Søndervingekredsen var i mange år en bevæget kreds, hvor moderate og radikale elementer slog store slag mod hinanden. Rasmus Hansen tog i 80'erne og 90'erne livligt del i den lokale politik, og på valgdagen i 1895 stillede han sig som forligsmodstander. Han har bestandig stået i Venstrereformpartiet. – Man hører ham i reglen kun deltage i debatten, når der foreligger spørgsmål vedrørende landbruget. I indværende samling er han formand for udvalget for en ny husdyrlov.«

Gennem årene var Rasmus Hansen medlem af flere af folketingets betydende udvalg, og opnåede herigennem en vis indflydelse – således Finansudvalget 1909-18. Han var ligeledes formand for det udvalg, der behandlede loven om Foranstaltninger til Husdyravlen og Husdyrbrugets fremme, som ministeren fremsatte 1901, og for det udvalg, der forestod lovgivningen om opførelse af den nye hovedbane-

gård i København 1903-04. Hans sidste parlamentariske arbejde blev som formand for det udvalg, der behandlede lovforslaget om udnyttelse af vandkraften i Gudenå (Tangeværket).

Ved gennemlæsning af talerne på rigsdagen er det mit indtryk, at der ligger en grundig forberedelse bag indlæggene. Men det skinner også igennem, at der bør udvises sparsommelighed i anvendelsen af de offentlige midler. Det skinner ikke mindst igennem i forhandlingerne om Hovedbanegårdens flytning, der vel netto beløb sig til godt 20 millioner kroner – et efter den tid ganske formidabelt beløb, der måske kan sammenlignes med vore dages plan om opførelse af en storebæltsbro. Fra Folketingets behandling af denne sag skal her citeres lidt af Rasmus Hansens tale:

»Jeg skal begynde med at udtale, at det er gået mig, ligesom jeg antager, det er gået andre ærede Medlemmer, at jeg blev ikke så lidt forbavset, da den højtærede Minister for nogle Dage siden her i Tinget forelagde disse store Lovforslag om meget kostbare Foranstaltninger, Lovforslaget om de københavnske Jernbaneforholds Ordning og Forslaget om Anlæg af en Havn ved Skagen, Bygningen af Læmoler og Høfder ved Jyllands Vestkyst. Når jeg siger, at jeg ikke blev så lidt overrasket, ligger det navnlig deri, at jeg ikke havde ventet, at man vilde fremkomme med Forslag om Gennemførelsen af så store Opgaver, så længe vor nuværende finansielle Status er så vanskelig, som den må siges at være i dette Øjeblik. Jeg havde ment, og jeg mener fremdeles, at det havde været rigtigt at vente med Påbegyndelsen af så store Anlæg, indtil Statskassens finansielle Stilling var således, at man med Tryghed kunne skride til Påbegyndelsen deraf. Den højtærede Minister har imidlertid fundet det betimeligt allerede i denne Samling at fremkomme med disse store Forslag, og jeg skal ikke bebrejde den højtærede Minister noget i så Henseende. Jeg er sikker på, at når den højtærede Minister nu er fremkommet med disse Forslag, må han have haft stærke Bevæggrunde dertil.

Det er ikke min Mening at ville sige, at jeg nærer nogen som helst Tvivl om Overslagets Rigtighed. Tværtimod, jeg er overbevist om, at det foreliggende Overslag, er udarbejdet med stor Sagkundskab, Nøjagtighed og Omhu. Men det er nu en Gang så i alle Forhold – det kende også vi praktiske Mænd fra Landet, det indtræffer også med vore Planer i alle Forhold – at selv om man anlægger en nøjagtig og god Beregning, vil der altid indtræffe Omstændigheder, som umulig kunne beregnes, og disse Omstændigheder skulle nok passe at falde til den Side, hvorved Anlægget bliver dyrere. Det er noget, som enhver, der færdes i det praktiske Liv eller har en Stump af det praktiske Liv bagved sig, kender rigtig godt«.

Rasmus Hansen var en yderst vellidt mand blandt Søndervingekredsens vælgere. Det gav sig bl.a. til kende ved, at da han i 1909 forlod Venstrereformpartiet for i stedet at være løsgænger, fulgte mange venstrefolk ham helt frem til 1918. Han havde adskillige ordførerskaber, ikke mindst trafikspørgsmålet interesserede ham. Bl.a. stillede han omkring 1910 forslag om anlæg af en bane fra Mammen til Silkeborg. Ved valget den 22. april 1918 måtte han se sig slået af venstremanden gårdejer *Niels Chr. Hedegaard* fra Vinding ved Holstebro. Han havde søgt valg i 1913 i Holstebrokredsen, men ikke opnået valg. I 1918 var der især i landbokredse megen utilfredshed med den radikale regering, der siden 1913 – under verdenskrigen – havde styret landet med mange reguleringer og indgreb mod den personlige frihed. Det var meget utaknemmeligt for Rasmus Hansen at skulle forsvare dette – første gang som ren radikal kandidat. Der førtes fra visse sider en omfattende kampagne for Niels Chr. Hedegaard. Han opnåede da også på valgdagen 3348 stemmer mod Rasmus Hansen 3281, som var Rasmus Hansens højeste stemmetal nogensinde. Som en skæbnens ironi og en yderligere skuffelse opnåede det radikale venstre et tillægsmandat i Viborg Amt. Det tilfaldt Poul Emil Hansen (Rasmus Hansens bror), der var opstillet i Kjellerupkredsen og her opnåede 3306 stemmer, altså kun 25 stemmer mere end Rasmus Hansen. Poul Emil Hansen, der var gårdejer i Øster Velling repræsenterede Kjellerupkredsen fra 1913 til 1920. – Niels Chr. Hedegaard havde forskellige tillidshverv på sin hjemegn ved Holstebro. Han valgtes i Søndervingekredsen frem til 1926, hvor han ikke opnåede valg. Heller ikke i 1929 lykkedes det. De sikreste venstrekredse var Løvel og Kjellerup, men i 1926 overhalede Viborgkredsen Sdr. Vingekredsen med 3758 stemmer mod 3744 (venstrestemmer).

Efter de mange år som folketingsmand for Sdr. vingekredsen kan det være rimeligt at give en mere omfattende vurdering af Rasmus Hansens indsats, således som det kom til udtryk i en nekrolog i Viborg Stifts Folkeblad (formentlig ved redaktør N. K. Bertelsen). Rasmus Hansen døde 12. november 1918:

»Han var i mange henseender en konservativ natur, hvad der ofte prægede hans optræden, såvel på Rigsdagen som i Sdr. Vinge kredsen. Ofte gik han sine egne veje, og han yndede også i sine første rigsdagsår at optræde som politisk løsgænger. I udvalgsarbejdet blev han en del brugt. Det vakte i sin tid megen opmærksomhed, at han var ordfører

for lovforslaget om Københavns Hovedbanegaard, et arbejde, der skaffede ham ridderkorset.

Efter bruddet i Venstre 1905 blev han stående i Venstrereformpartiet og forsvarede med fynd og klem partiets politik overfor forskellige radikale, der hjem søgte kredsen. Under toldlovsforhandlingerne ønskede han at få en mere fremskudt plads, end den partiet mente at kunne give ham, og i den følgende tid, da forsvarsspørgsmålet kom på dagsordenen, begyndte han at nærme sig det radikale venstre. Endnu i 1909 stemte dog en stor del af venstrereformvælgerne på ham, men i 1910 opstillede man gårdejer Morten Grønbæk, Aulum som venstremand imod ham. Da havde Rasmus Hansen allerede valget mellem sit gamle parti og radikal-socialismen. Han yndede dog fremdeles at betegne sig med løsgænger navnet. Men forud for sidste valg (1918) krævede socialdemokraterne, at han skulle indmelde sig i det radikale venstre (Det skal indføjes, at der i 1918 stadigvæk var flertalsvalg i enkeltmandskredse, og der var indgået en aftale mellem socialdemokratiet og det radikale venstre om, at de indbyrdes skulle støtte hinanden, så kun en af parterne opstillede, hvor resultatet kunne være tvivlsomt). For første gang var Rasmus Hansen så opstillet som radikal kandidat. Da han begyndte sin valgkampagne, var han en træt mand, og han førte hele sin valgkamp ud fra den forudsætning, at socialdemokratiet kunne føre hans valg igennem. Denne forudsætning slog ikke til. En del radikale vælgere gik sammen med Venstre, og Rasmus Hansen blev ikke genvalgt.

Det var et hårdt slag for Rasmus Hansen. Et endnu hårdere slag var det, som hans eget parti tilføjede ham ved landstingsvalget i Aalborg, da man kun valgte ham til 3. suppleant for partiets landstingsmandat i Nordjylland. På dette tidspunkt var Rasmus Hansen en syg mand, allerede sidste vinter var han mærket af sygdommen, der tog hans kraft (en forkalkning af hjernen). Han søgte forgæves helbredelse, men det var ikke muligt, og han sov stille hen.

Gennem mange år stod der en kamp om Rasmus Hansen, og strømmen gik ham til tider stærkt imod. Han fik de fleste politikeres lod, og oplevede såvel sejre som nederlag. Personlig var han en rar og flink mand, og det vil vække vemod rundt i Søndervingekredsen, når man nu erfarer, at hans liv og virke er afsluttet.

Ved jordefærden var samlet over 600 mennesker, deriblandt en hel del rigsdagskolleger. Folketingsmand Søren Svendsen takkede for venskabet helt fra de unge år. Nobel og redelig var Rasmus Hansen i alle forhold. Fra partiet nedlagdes en sølvkrans, ligesom ministeriet Zahle også sendte en krans. Sognerådsformand, gårdejer Otto Møller (nær ven og nabo) afslørede en smuk mindesten fra Mammen sogns beboere. Når der er dvælet så forholdsvis udførligt ved Rasmus Hansens

virke, skyldes det især det lange tidsrum, han repræsenterede sin kreds og i hvert fald en årrække havde ganske god indflydelse.

Tiden fra 1920 til 1970

Efter de i 1918 og 1920 vedtagne valglove, der forudsatte amtsopstilling og tillægsmandater, er det mere usikkert om den enkelte kreds bliver repræsenteret. I hvert fald de små kredse med relativt beskedne vælgertal har svært ved at få en kandidat valgt uden hjælp fra nabokredse. Sideordnet opstilling af kandidaterne i amtskredse, således som det praktiseres af nogle partier, bevirker, at det er de personlige stemmer plus en i forhold hertil bestemt part af partiets listestemmer, der afgør, hvem der bliver valgt.

Der vil derfor i det følgende kun blive nævnt, hvem de 4 gamle partier har opstillet af kandidater med direkte tilknytning til Søndervingekredsen, og hvem af disse der opnåede valg.

Socialdemokratiet opstillede fra 1920 og frem til 1932 lærer *Th. Hauberg* fra Ølst ved Randers. Han opnåede at blive valgt i 1929, hvor partiet opnåede 2834 stemmer i kredsen. Men han gled ud igen i 1932 og flyttede så til den mere sikre Skivekreds, der gav valg frem til 1950. Fra 1932 til 43 var redaktør Wittrup, Kjellerup, partiets kandidat. Fra 1950 til 57 opstilledes en lokal mand, nemlig centralbestyrer *Th. Carlsen*, Bjerringbro, dog uden at opnå valg, men i perioder var han inde som suppleant. Carlsen var en veltalende agitator for partiet. Stemmetallene i kredsen lå på omkring 3000 i 40erne, steg så i 50erne til godt 3500, og nåede sit højdepunkt i 1964 med 5246 stemmer.

Det radikale venstres stemmetal nåede aldrig op på de 3300, som Rasmus Hansen samlede i 1918, men lå i hele perioden på 12-1500, højest i 1945, hvor Rasmus Hansens datter, fru Marie Mikkelsen, Bjerringbro, opnåede 272 personlige stemmer af i alt 1510. Rasmus Hansens brodersøn, gårdejer Emil Hansen, Batum, var opstillet i 1947, hvor det samlede stemmetal blev 1044. I 1957 opstilledes en lokal kandidat, sognerådsformand, husmand Niels Bjerring, Mammen. Det blev til 1252 stemmer i kredsen, men langt fra nok til at give valg. I hele perioden sad Bertel Dahlgaard sikkert i Skivekredsen, men jo da ved hjælp fra amtets øvrige kredse.

Heller ikke *det konservative folkeparti* havde store mandatmuligheder i Søndervingekredsen. Stemmetallet i 1929 var kun på 596, men steg så jævnt gennem årene til omkring 1000 i 50erne. Det toppede i

Peter Erik Eriksen (f. 1920), valgt i Søndervingekredsen 1960-70.

1968 med 2188 stemmer. Eneste lokale kandidat var sognerådsformand, gårdejer Niels Ibh i Vinkel, der var partiets kandidat fra 1953-60. Venstre fik som tidligere nævnt gårdejer Niels Chr. Hedegaard, Vinding, valgt fra 1918 til 1926, hvor han ikke opnåede genvalg. Heller ikke i 1929 lykkedes det for ham, skønt han fik 4235 stemmer. Mandatet gik til Viborgkredsens kandidat, A. Sevelsted. I 1935 opstilledes en kendt og agtet landmand, gårdejer Rasmus Møller, Herkegaard i Mammen, der især havde indlagt sig fortjeneste i ledelsen af mejeri, slagteri og landboforening. Men han havde stærk konkurrence fra Bondepartiet og L.S. Det var jo i 30ernes kriseår med megen uro ikke mindst i landmandskredse, så han nåede kun 3546 stemmer.

Venstre har dog i hele perioden været kredsens største parti. Højeste stemmetal nåedes i 1947 med i alt 6179 stemmer, i 1968 5570 stemmer mod 4928 til Socialdemokratiet.

I 1953 og 1957 var på amtslisten opstillet sognerådsformand, gårdejer Arnold Daugaard, Houbjerg, en kendt kommunalmand og formand for de samvirkende Sognerådsforeninger. Stemmetallet i 1957 blev 5569.

For første gang siden 1924 kunne kredsens venstrevælgere i 1960 sende en repræsentant til Christiansborg, idet regnskabskonsulent

Peter E. Eriksen, Bjerringbro, præsterede det kunststykke at blive valgt på Venstres første mandat i Viborg amt med ialt 7847 stemmer. Heraf var de 3793 personlige. Den sikre Løvelkreds' mand, Gustav Holmberg, fik 7739 stemmer. Eriksen havde siden 1958 været medlem af Viborg Amtsråd og udført et stort arbejde i årene forud gennem Venstres Ungdom og vælgerforeningerne. Han var i nogle år partisekretær, men arbejdede bl.a. med sociale spørgsmål. Han genvalgte med stort stemmetal i 1964 og 1968.

Ved kommunalreformen, der trådte i kraft 1. januar 1970, skete store ændringer både med amtsgrænser og valgkredsene. Viborg og Thisted amter blev til et nyt amt, og både Søndervinge og Løvelkredsene (Viborg amts 4. og 5. opstillingskreds) forsvandt. Af Søndervingekredsen gik en del til Århus amt (Hammel og Hobrokredsene), mens resten gik til Kjellerupkredsen. Peter Eriksen valgte da at blive amtsborgmester, en post han på fortrinlig vis har bestridt siden.

I de 122 år fra 1848 til 1970 har Søndervingekredsen i alt haft 12 repræsentanter på tinge som medlemmer af landets lovgivende forsamling... nogle kun for en kort periode, andre op imod 30 år, med Søren Kjær, Rasmus Hansen og Peter E. Eriksen som de, der blev mest tilsmilet af (valg)lykkens gudinde.

Men mange flere har været med i konkurrencen uden at opnå valg. Ihærdighed, overbevisning og tro på egne meningers (og partiets) ufejlbarlighed har altid været nødvendige forudsætninger for at kunne opnå vælgerens gunst.

Kildemateriale

Niels Bransager: Den danske regering og rigsdag, 1903.

J. P. Nordengaard: Valgene til Rigsdagen gennem 100 år.

R. Skovmand: Det radikale Venstre, 1905-55.

Hans Lund og A. Fog Pedersen: Et folk vågner. Venstre 1870-1901.

Diverse årgange af Viborg Stifts Folkeblad og Folketingstidende.

H. P. Nielsen, f. 1921, planteavlskonsulent 1947-87. Adresse: Angelkjærvej 10, 8850 Bjerringbro.

Hejlskov præstegård

Michel Christensen var sognepræst i Ørslevkloster fra 1543 til sin død 1570. Kort før han døde, sendte han et bønsskrift til kongen, hvori han beklagede sig over, at han hidtil ikke havde haft en præstegård, men kun et bol, »hvormed han kun var dårlig hjulpen«.

Frederik II udsendte 15. sept. 1571 en befaling til domkapitlerne, at de i forening med stifternes biskopper skulle sørge for, at alle stifternes præster fik præstegårde, som præsterne måtte »selv besidde og fri beholde og siden selv oppebære tienden og deraf give til den prælat eller kannik, som havde jus patronatus (kaldsret) til samme sogn, en lidelig pension eller afgift«.

Fru Anne Lykke, enke efter lensmanden på Hald, Otte Krumpen, havde 1. jan. 1571 fået pantebrev for livstid på Ørslevkloster for 8600 daler, som hendes afdøde mand havde lånt kongen. Hun måtte dog til gengæld forpligte sig til at skaffe klosterjomfruerne underholdning »efter den derom gjorde skik«.

4. juli 1573 befalede kongen fru Lykke, at hun skulle udlægge præsteembedet til Ørslevklosters kirke en præstegård i Ørslevkloster sogn. Til gengæld måtte præsten så afstå det bol, hvor han hidtil havde boet, og det skulle uden indfæstningspenge overlades til den bonde, som måtte flytte fra den til præstegård udlagte gård. Når gården var udlagt, ville kongen give præsten brev derpå. Da hr. Michel også havde klaget over, at han ingen tiende fik af Ørslevklosters avl, befalede kongen fru Lykke, at hun skulle svare ham nævnte tiende »i overensstemmelse med ordinansens påbud«.

11. juli samme år forelå Frederik II's gavebrev til sognepræsteembedet i Ørslevkloster sogn på en gård i Hald by, som fru Lykke havde udlagt til præstegård til sognepræsten, hr. Christen Michelsen, som var hr. Michels efterfølger (og sikkert også hans søn).

Det originale gavebrev, egenhændigt underskrevet af kongen, findes i pergamentsamlingen på Landsarkivet i Viborg, og det lyder (oversat til omtrentlig nutidsdansk) således:

»Vi, Frederik den Anden gør alle vitterligt, at efterdi vi er kommet udi forfaring, hvorledes sognepræsten udi Ørslevkloster sogn til dette ingen præstegård har haft, som han kunne bo udi og have hans værelse, og os elskelig frue Anne Lykke, hr. Otte Krumpens efterleverske, nu efter vor befaling har udlagt os elskelig hr. Christiern Michelsen, sognepræst der sammesteds, til en præstegård en vor og kronens gård, udi Ørslevkloster birk udi Hald liggende, som Jens Sørensen påboede, skylder 5 byskæpper rug, 2 pund smør, 1 skovsvin, 1 lam, 2 gæs, 2 høns og gæsteri, da haver vi af vor synderlige gunst og nåde undt og tilladt og nu med dette vort åbne brev under og tillader, at fornævnte hr. Christiern Michelsen og hans efterkommende sognepræster udi fornævnte Ørslevkloster sogn må samme gård udi Hald med al sin rette tilliggende, intet undtaget, have, vinde, bruge og beholde for en ret præstegård og residens i fornævnte sogn så fri, som andre præster her i stiftet haver deres præstegårde. Thi forbyder vi alle, hvem det helst er eller være kunne, særdeles vore fogder, embedsmænd og alle andre, fornævnte hr. Christiern Michelsen her imod på fornævnte gård eller noget af dens rette tilliggende, eftersom forskrevet står, at hindre eller i nogen måde forfang (afbræk) at gøre.

Under vor hyldest og nåde. Givet på vort slot Hald den 11. dag juli år 1573 under vort segl. Friderich«.

Christen Michelsen var præst i Ørslevkloster fra 1570 til 1594. Hans efterfølger, Jens Lauritsen Rafn, 1594-1602, flyttede fra Hald til Hejlskov, hvor den vestligste gård i byen blev udlagt til præstegård. Ca. år 1600 byggede han et nyt stuehus. Det var af bindingsværk, der var 22 bindinger a 1½ alen, dets længde således 55 alen, indvendig var vidden 10 alen, og der var 3½ alen fra gulvet til gipsdækket. Det var stråtækket.

Søren Pedersen Bering, der var præst i Ørslevkloster 1684-1717, skriver i en indberetning om præstegården, at hans sal. formand i kaldet (og svigerfader), Niels Andersen Lundsgaard, købte og indløste den hos Børnehusets direktion i København for 100 rd., hvorfor han fik den udstedte obligation, lydende på dette beløb, tilbageleveret, påskrevet af biskoppen over Sjællands stift. Men ved skiftet efter Niels Lundsgaard, som døde 1684, blev præstegårdens værdi sat til 233 rd. 2 mk., og af dette beløb måtte Søren Bering svare årlig rente til sin svigermoder og hendes børn.

Præstegårdens bygninger beskriver Søren Bering således:

1. Nørlængen eller salshuset (stuehuset) er sat på leder (vandret bjæl-

ke lagt direkte på syldstenene i et bindingsværkshus, heri er de lodrette stolper nedtappet) og er 22 bindinger lang. Norden til dette hus er udbygget 2 kviste, hver 2 bindinger. Ved den østre ende af salshuset er et andet hus med jordgravne stolper til høns, gæs etc.

2. Vesterlængen har præsteenken til hendes værelse, er og et ledehus, 12 bindinger lang.
3. Sønderlængen, som bruges til lade, står og på leder, er 17 bindinger lang. I den vestre ende af samme lade er bygget et andet ledehus til stald, hughus og vognskjul etc., er 12 bindinger lang.
4. Østerlængen er og et ledehus, bruges til kvæg, får etc., er 13 bindinger lang. Ved den nordre ende af den østre længe er et tørve- og lynghus med jordgravne stolper, 11 bindinger.

Søren Bering vurderer bygningernes værdi til 374 sletdr. 1 mk.

Indberetningen indeholder endvidere en fuldstændig fortegnelse over præstegårdens agre i Hejlskov by's fællesjord, der var delt op i 9 fald. Heri er alle de gamle marknavne nævnt og dermed bevaret.

Efter pastor Berings beregning kunne der i præstegårdens agre sås 28 td. 5 skp. rugsæd.

Dines Jensen Hiersing, præst i Ørslevkloster 1756-75, skriver i en indberetning til biskop Rotbøll 1771: »Præstegården er for nærværende tid bortforpagtet. Dens hartkorn er 6 td. 4 skp., og sædvanlig sås dertil 15 td. rug, 8 td. byg og 14 td. havre«.

Pastor Hiersings eftermand i kaldet, Mogens Jensen Halkier (1776-99), skriver i en indberetning til provst Hans Clausen i Vroue 1792:

»Når jeg, foruden præstegårdens indkøb, 300 rd., har af ny opført en lade på 28 fag uden at spare på omkostningerne i henseende til bygningens varighed, forbedret øster og vester længerne, ialt 33 fag, med bygning og indretninger, og nordre længen, som er våningshus, med 3 nye skorstene og ny pibe på den fjerde, foruden andre betydelige forbedringsudgifter, samt bekostet nyt tag på 87 fag hus, håber jeg, i de 16 år, jeg i dette mådelige kald har været præst, ved blot at leve af dets indkomster med en flok af 5 små børn at have opfyldt mine pligter i henseende til præstegårdens vedligeholdelse.

M. Halkier«.

Mogens Halkier var gift tre gange, sidste gang kun i 4 måneder. Ved hans død 1799 var hans enke kun 45 år, og hun skulle forsørges af den ny præst, Andreas Christian Funder (1800-11). Funder var meget

Hejlskov præstegård fotograferet kort før nedrivningen i 1913. Foran indgangsdøren to lindetræer. Fra K. Understrup: Slægten Lundsgaard.

utilfreds med forholdene i præstegården. I en anmærkning 1801 beklager han sig for det første over, at enkepensionen, som i hans forgængeres tid havde været ansat til 26 rd. årligt, nu pludselig skulle forhøjes til 40 rd. For det andet måtte han betale præstegården med 333 rd. 2 mk. og udskiftningen af byens jorder (som var foretaget 1796) med 21 rd. 61 sk., hvilket han mente var alt for store beløb i betragtning af, at præstegården var meget brøstfældig og behøvede nyt tag næsten overalt samt nye vinduer, loft, gulv og døre, og udskiftningen havde, så vidt han kunne skønne, været mere til skade end gavn for præstegården. 1811 flyttede pastor Funder fra Ørslevkloster til Vroue sogn. Han var 1804 blevet udnævnt til provst for Fjends herred.

29. okt. 1802 var der udgået et kongeligt reskript til biskopperne i Danmark om, at alle præstegårde skulle synes en gang årligt af herredsprovsten sammen med en tømmermand og en anden vederhæftig og forstandig sognemand.

I sin egenskab af provst måtte Funder sammen med de to mænd hvert år rundt i herredet for at syne alle præstegårde, heriblandt hans

egen forhenværende præstegård i Hejlskov. Provstens rapport over en synsforretning holdt 13. juni 1813 lyder:

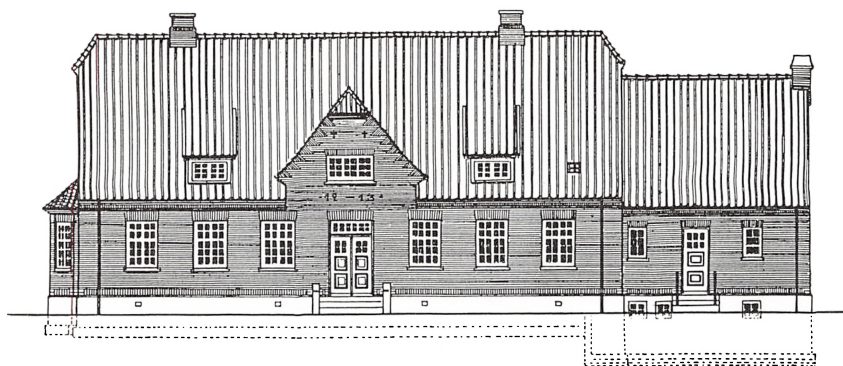
»Såvel det østre som det vestre hus har adskillige mangler, både på tag og tømmer. Laden har hist og her mangler på taget, og en bjælke er brækket. Stuehusets tække er på sine steder mådeligt, ligesom loftet ikke heller er godt men behøver forbedring næsten overalt, gulvene har mangler, og vinduerne behøver forbedring, især i gæstekammeret, ovnen er god, men skorstenen trænger til lidet udspækning, brønden er god, haven er vel indhegnet og dyrkes på bedste måde med træ- og jordfrugt«.

Den nye præst, Erhard Christian Assens (1812-24), havde en meget syrlig bemærkning til denne rapport. Da han tog præstegården i besiddelse 12. nov. 1812, skriver han, blev der taget et oversyn over den ved 4 af Fjends-Nørlyng herreders ret udmeldte mænd. Gårdens brøstfældighed blev da takseret til 1595 rd., som sikkert ikke engang var tilstrækkeligt, når han engang så sig i stand til at påbegynde reparationerne. Al denne brøstfældighed kunne imidlertid ikke tilregnes ham, der så nyligt havde modtaget præstegården, men alene hans formand, provst Funder, som lod den forfalde år efter år. Ved biskoppens mægling blev det bestemt, at hr. Assens kun skulle betale 100 rd. for præstegården, da den var så forfalden, samt 8 rd. for udskiftningsforretningen. Bemærkningen slutter: »I snapstingsterminen d.a. betalte jeg hr. provst Funder Hejlskov præstegård med 25 rigsbankdaler og udskiftningsforretningen med 8 rbd. Hejlskov præstegård den 1. juli 1813«.

Allerede 3. nov. 1812 havde pastor Assens anlagt sag mod provst Funder og begæret de fire mænd udmeldt af retten for at få foretaget de nævnte oversyn med henblik på at få gården omtakseret og dens værdi nedsat. At der virkelig har været god grund dertil, viser synsmændenes udsagn. De blev i retten spurgt, om de skønnede, at manglerne ved præstegården stammede fra før 1. november? Svar: Ja, det kunne fuldkommen vel skønnes. Om denne præstegård i det hele kunne anses som en forfalden præstegård? Svar: Ja, og de havde aldrig set en ringere præstegård.

Striden mellem de to præster blev, som pastor Assens nævner det, bilagt ved biskoppens mægling.

Ved de følgende årlige syn blev der ganske vist stadig påpeget adskillige mangler, men det ser ud til, at pastor Erhard Assens efterhånden har fået skik på gården. Ved synet 1820 rapporteredes det, at

Arkitekt Søren Vig-Nielsen (1876-1964) har fra sin tegnestue i Viborg leveret en mængde tegninger til præstegårde, skoler osv. i Midtjylland. Her er hans facadetegning til den nye præstegård i Hejlskov fra 1913. Landsarkivet.

Hejlskov præstegårds samtlige bygninger nu var i fuldkommen god og forsvarlig stand, haven vel dyrket og hegnet. Reparationerne i de sidste 5 år, 1815-19, havde kostet 3259 rd. 1 mk. 10½ sk.

Ved alle senere syn, afholdt op gennem 1800-årene, blev præstegården befundet i god stand, kun ganske få mangler og nødvendige reparationer blev påpeget, og de blev straks afhjulpet. Haven blev til stadighed betegnet som velhegnet og veldyrket.

Men de gamle bygninger blev efterhånden for dårlige og utidssvarende. I perioden fra omkring århundredskiftet til 1. verdenskrig, en tid, hvor der var fremgang for landbrug og håndværk, blev alle bygningerne fornyet eller ombygget. Gårdens landbrug var nu bortforpagtet til landmænd fra egnen, og 1898 blev den vestre længe, hvor præsteenkerne før havde boet, indrettet til forpagterbolig. Ombygningen kostede 225 kr. Ny kostald opførtes 1905, opførelsessum 4640 kr., nyt tørvehus 1906 kostede 900 kr., ny lade 1908 4430 kr. Endelig 1913 kom turen til præstens stuehus. Det gamle stuehus var nu over 300 år gammelt, og det var efterhånden blevet meget dårligt og usundt at bo i. Ved et syn 19. marts 1912 fandt synsmændene, at en reparation kun ville være spild af penge, en ombygning var det eneste forsvarlige.

Det gamle hus blev revet ned, og det nuværende stuehus blev bygget sommeren 1913. Det var tegnet af arkitekt Vig-Nielsen, Viborg. Opførelsessummen var 14.470 kr.

Det nye stuehus, som nu altså er 75 år gammelt, blev af arkitekten og håndværkerne afleveret ved et provstesyn 17. dec. 1913. I sin rapport over synet betegnede provst Rasmussen, Højslev, det som en både smuk, praktisk indrettet og solid præstebolig.

Kilder

Landsarkivet, Viborg: Viborg bispearkiv, Fjends herreds provstearkiv, Ørslevkloster præstearkiv. Slægtsbog for slægten Lundsgaard (Niels Andersen Lundsgaard, sognepræst i Ørslevkloster 1646-84, var af denne slægt, som stammer fra Lundsgaard i Vorde sogn). Kancelliets Brevbøger.

Harald Kristensen, f. 1919, fhv. landmand og teknisk assistent, har skrevet forskellige mindre lokalhistoriske artikler og to slægtsbøger. Adresse: Hulgårdvej 1, Hejlskov, 7840 Højslev.

Samfundet siden sidst

*Formandsberetning for Historisk Samfund for 1987
aflagt på generalforsamlingen i Sortebrødrehus
den 14. april 1988*

1987 har på de fleste områder lignet et normalt år, hvor vi har foretaget os det, som der efterhånden er blevet tradition for at vi skal gøre:

Vi begyndte med et foredrag på Stiftsmuseet 3. marts, hvor Thomas Bloch Ravn holdt foredrag om Laugsvæsenet fra Middelalderen og til vore dage. Dernæst havde vi generalforsamling 8. april, hvor vores tidligere bestyrelsesmedlem, fhv. stiftamtmand Florian Martensen-Larsen talte om sin undersøgelse af handelsvejene omkring Limfjorden indtil 1850. Og endelig sluttede vi med et foredrag på Asmildkloster landbrugsskole 29. oktober, hvor arkivar, dr. phil. Birgit Løgstrup talte om sin bog om livet under stavnsbåndet op til 1788. Om alle tre foredrag kan vi sige, at de på een gang havde et perspektiv, der trak forholdene i landet som helhed ind samtidig med at de fastholdt en tæt kontakt til de mere lokale forhold. Om det sidste foredrag gælder det, at vi med det tog hul på et af dette års store jubilæer, nemlig Stavnsbåndets, og det var derfor naturligt, at vi holdt det på Asmildkloster landbrugsskole og sammen med Viborg Amts Landøkonomiske Selskab.

Vores udflugt gik i år til den nyrestaurerede Lynderupgård og derfra videre til Vesterbølle, hvor vi dels så det lille landbrugsmuseum og dels kirken, som er midt i en restaurering, hvor man bl.a. har fundet nogle spændende kalkmalerier. Kaffebord havde vi på Vesterbølle ungdomsskole.

Vi har derudover haft to ikke gennemførte arrangementer på programmet, men det første, en udflugt til Slesvig og Hedeby i september, blev ikke til noget på grund af manglende tilslutning, og det andet, et besøg på stiftsmuseets Mammenudstilling i oktober, gik i vasken, fordi vi ikke nåede at få bragt meddelelse ud til medlemmerne, da postvæsenet ikke overholdt en truffen aftale i forbindelse med udsendelse af meddelelsen.

Årbogen har i 1987 en hovedartikel af Thomas Bloch Ravn, som offentliggjorde et sammendrag af en gammel viborgensisk håndværksmesters fortællinger. Bidraget kommer i øvrigt som særpublikation.

Sådan har året altså set ud på godt og mindre godt, og vi kan da i bestyrelsen ikke lade være med at stille det spørgsmål, om det var en tilfældighed, at udflugten til Slesvig ikke blev til noget, eller det skyldes, at vore medlemmer ikke ønsker at tage på week-enture?

Men jeg vil slutte med en tak til bestyrelse og medlemmer for 1987.

Lokalhistorisk litteratur 1987-88

Albrechtsen, Erling: Fra hukommelsens myretue. – Odense : Odense Universitetsforlag, 1988. – 163 sider : ill. (nogle i farver). Den tidligere museumsinspektør (f. 1904) ved Fyens Stiftsmuseum fortæller erindringer; specielt om hans arbejde med arkæologiske udgravninger både i Danmark og udenlands. Side 16-29 om Viborg Katedralskole og forfatterens gymnasietid i Viborg.

Bartram Jensen, Erik: Arbejdsmænd i 100 år : arbejdsmændenes fagforening for Viborg og omegn 1888-1988. – Viborg : SiD Viborg afdeling, 1988. – 215 sider : ill. Smudstitel: Arbejdsmændenes fagforening for Viborg og omegn 1888-1988. Rygtitel: Viborg afdeling 1888-1988. Anvendt materiale: side 211-212.

Blik & rør: Viborg afdeling 1887-1987 / tekst: Jubilæumsudvalget. – Viborg : Blik- og Rørarbejderforbundet, 1987. – 43 sider : ill. På omslaget: Jubilæumsskrift.

Bøegh Nielsen, Viggo: Historiske steder på Kjellerupegnen. – Kjellerup : Erhvervs- og Turistrådet, 1985. – 82 sider : ill.

Christian 4. og Jylland. Udstillingskatalog (v. Paul G. Ørberg). Landsarkivet for Nørrejylland 1988. 20 s. m. ill. Fra 16. juni til 30. september havde Landsarkivet arrangeret en jubilæumsudstilling, som bl.a. rummede store sjældenheder indlånt fra Rigsarkivet.

Danmarks længste udgravning : arkæologi på naturgassens vej 1979-86 / redigeret af Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat ; ved Johs. Hertz ... et al. ; redaktionen af de geologiske afsnit er sket under medvirken af Kristian Dalsgaard og Gunnar Larsen ; redaktionen i øvrigt er sket med bistand fra Susanne F. Christensen ... et al. ; er blevet til i samarbejde med og med bistand fra: Bevaringssektionen, Nationalmuseet ... et al. ; sognekortene er udarbejdet af Ulla Moulvad og Trine Neble. – Kbh. : Nationalmuseet og de danske naturgasselskaber ; Herning : Poul Kristensen, 1987. – 515 sider : ill. (nogle i farver).

Danmark: Østjylland oplevet og beskrevet af Vagn Steen. – Kbh.: Gyldendal, 1987. – 395 sider : ill. Side 184-205 ill. : Hærvejens krone (Viborg).

Ellehammer Andersen, Sv.: Skoletugt : træk af skoleopdragelsens historie / Svend Ellehammer Andersen & Mogens Brun. – Kbh. : Dansk psykologisk Forlag, cop. 1988. – 112 sider : ill. Referencer: side 105-108. Side 31-36: om skolelovene fra Viborg.

Erhvervs-mæssig omstilling og integrering af tyrkiske kvinder med beskeden skolegang. 1986. Del 1: Rapport udarbejdet af Feyan Hellum (Viborg).

Gommesen, A.: Hvad man ser fra toget. Holstebro-Herning-Viborg-Ålestrup. Bent Carlsen, 1980. Fotografisk optryk fra 1907.

Hansen, Viggo: Jysk trikotage fra Æ Bindstouw til storindustri, i: Bol og By 1987, 1, s. 102-128, ill. Omhandler også Lysgård, Hids og Middelsom herreder.

Hylgård, Tove: Projekt sø og mose 1986-1987 / tegninger: Dim Buizer og Jette K. Lundkvist. – Viborg : Viborg Amtskommune, Beskæftigelseskontoret, 1987. – 19 sider, bilag 1-3 (15 sider) : ill.

I dit ansigts sved: Arbejdets billeder 1887-1987 : arbejdets skiftende karakter – nogle synspunkter og indfald. – Viborg : Viborg lokalhistoriske Arkiv, 1987. – 8 sider. Katalog til fotografisk udstilling i anledning af Viborg lokalhistoriske Arkivs 40-års jubilæum 4. – 28. januar 1987.

Jacobsen, Christian: Skærver, tegl og mosetørv : råstoffer på Viborgegnen. – Viborg : Viborg Stiftsmuseum, 1987. – 47 sider : ill. – (Viborg leksikon ; 5). Indhold: Tørv ; Kalk ; Mergel ; Ler ; Sten ; Sand og grus. Kilder: side 45 ; Litteratur: side 45.

Kristensen, Hans Krøngaard: Middelalderlige stenhuse i Sct. Mogens Gade i Viborg, i: Middelalderlige stenhuse i danske og skånske købstæder, 1988 s. 203-224, ill. Også i »hikuin« bd. 13.

Kristensen, Hans Krøngaard: Middelalderbyen Viborg. Forord af Olaf Olsen. 1987. 155 s. ill. Bogen er et resultat af et tværvidenskabeligt projekt »Middelalderbyen« iværksat af Statens humanistiske Forskningsråd. Den inddrager derfor også geologisk og kartografisk materiale, men først og fremmest er det de betydelige byarkæologiske undersøgelser, som har fundet sted i de sidste årtier i Viborg, som er bogens baggrund, kombineret med det skriftlige kildemateriale, som nu findes systematiseret og let tilgængeligt på Stiftsmuseet. Bogen indeholder et væld af instruktive kortskitser og giver en tiltrængt sammenfatning af vores viden om det gamle Viborg. Som læsning er det nok tung kost, men som opslagsværk er det glimrende. I to bilag oplyses der dels om gadenavnene inden for portene, dels om udgravningerne ved Viborg Sønderø.

Kruse, Hans: Udskiftning og stednavne : Kjellerupegnen på kort. – Thorning : Blicher-egnens Museum, 1988. – 63 sider : ill., kort.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Register til bd. 1 og 2. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1988. 17 s.

Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1988. 12 s. ill. Brochure, som redegør for det danske arkivvæsen og landsarkivet i særdeleshed.

Lerche, Grith: Bøndergårde i Danmark 1789-90. Byggeskik på landboreformernes tid. Landbohistorisk Selskab. 1987. 269 s., ill. Grundmaterialet er indberetninger fra amt-mændene (Rentekammeret, Rigsarkivet), der skulle tjene centraladministrationen til vejledning for udbetaling af hjælp til udflyttede bønder. Bringet en detaljeret beskrivelse af byggemåden på landet og omkostningerne ved at bygge en gård. Indberetningerne fra Skivehus og Hald amters godser gengives s. 158-168, men de er alle kortfattede og uden tegningsmateriale.

Lier Hansen, Tage: Karupfladen. Lokalhistorisk beretning om en hedeegns udvikling og forvandling. Bogforlaget Tage Lier Hansen, Bogfinkevej 5, Hammerum, 1987. 178 sider, ill. Litteraturfortegnelse / kildemateriale : side 174-175.

Martensen-Larsen, Florian: Brød til Norge. Krigen med England og Norges forsyning med brødkorn fra Nordjylland. 1987. 279 s. ill. Bogen giver på grundlag af materiale i Rigsarkivet en grundig og lærerig redegørelse for det intense arbejde, der blev gjort for at redde Norge fra hungersnød. En forgrundsskikkelse er amtmand Gerhard Faye fra Thisted. Korn fra Viborg gik dels til Thisted, dels til Ålborg. Hjarbæk er nævnt som udskibningssted, ligeledes planer om et kornmagasin ved Fiskbæk.

Mylius-Erichsen, L.: Mylius Erichsen og Steen Steensen Blicher / med tegninger af Valdemar Neeiendam ; udgivet af Blicher-Selskabet ; indledninger ved Felix Nørgaard og H. P. Rohde ; billedudvalg: H. P. Rohde. – Herning : Poul Kristensen, 1987. – 92 sider : ill. En skildring af præsten, jægeren og digteren Steen Steensen Blicher (1782-1848) som han færdedes på den jyske hede og blandt dens beboere. Optryk af: Steen Blicher og Heden fra hans: Den jydsk Hede før og nu. Kbh. : Gyldendal, 1901-1903.

Nicolaisen, Henrik: Med på noderne – : træk af Viborg FDF/FPF's Orkestres historie gennem 75 år. – Viborg : Viborg FDF/FPF's Orkestre, 1987. – 72 sider : ill. På omslaget: 1912 – Viborg FDF/FPF's Orkestre – 1987. Litteraturliste: side 69.

Nielsen, Jørgen: Hedens Grannelund. Statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863. Poul Kristensen, 1988. 188 sider, ill.

Nye tider bedre job : fremtidens virksomheder satser på uddannelse : Viborg Amt / udgivet af Arbejdsministeriet ; redaktør: Leif Rasmussen. – Kbh. : Arbejdsministeriet, 1987. – 32 sider : ill.

Pedersen, Niels Jørgen: Brugsen Almind 1887-1987 : et historisk tilbageblik ved Almind Brugsforenings 100 års jubilæum 1. marts 1987. – Almind : S.n., 1987. –

Petersen, Carsten: Luftkrig over Danmark. Bd. III. *Jagerkontrol* 1943-1945. Karup 1940-1945. Bollerups Boghandel, 1988. 96 sider, ill.

Pilegaard, Lars: Særmelding til Kjellerup, Thorning, Ans, Demstrup : om hændelser før, under og efter 2. verdenskrig i Kjellerup kommune set fra »sidelinien« / redigeret af Lars Pilegaard og Orla Dietz ; tegninger: Leif Ragn Jensen. – Kjellerup : Kjellerup Kunstforening, 1988. 214 sider : ill.

Ravn, Thomas Bloch: Håndværk og købstadsliv. Omkring skomager Hammershøjs beretning om Viborg i forrige århundrede. Historisk Samfund for Viborg Amt. 1988. 59 s. ill. Særudgave af artikel i *Fra Viborg Amt* 1987.

Sawyer, Peter: Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 3. Red.: Olaf Olsen. Viborg omtales specielt s. 328-29 med inddragelse og illustrationer af de nyeste udgravninger.

Skiftearkivalier i de nørrejske amtsarkiver ved Birgit Løgstrup og Ingelise Rahn. Udgivelseselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1988. 338 s. ill.

Skaaning, Jytte: Postkortet, der blev levende, i: Folk og tro. Bidrag til Indre Missions og det folkelige troslivs historie og virke. 1. 1987. Red. Vagn Wåhlin. Udg. af Historisk Selskab for Indre Mission. S. 125-139, ill. – Artiklen er udsprunget af den såkaldte Arkivkampagne under Projekt Indre Missions Historie og handler om den bekendte kolportør Anders Marinus Nielsen fra Skringstrup (»julemanden«) 1864-1934, som bl.a. samlede penge ind til missionshuset i Skringstrup ved at sælge et postkort af sig selv.

Slægten Breiner: Slægtsarkivet, Viborg, 1986. 353 sider, (65) tavler: ill. + 3 slægtstavler. Efterkommere af tyske kolonister.

Stavnsbundet i Salling i Fjends. Udgivet af Skive-egnens lokalkomité for stavnsbåndsjubilæet 1988. Redaktion: Aksel Pedersen, Mogens Haugaard, Poul Tolstrup. 64 s. ill. 1988. Indeholder 3 afsnit: 1. Stavnsbåndstiden med stof fra Bustrup, Ørslevkloster, Vestfjends og om Niels Ryberg. 2. 1800-tallet med stof om Nis Nissen til Spøttrup og skolestriden i Rødning samt arbejderbevægelsen i Skive. 3. Ind i vort århundrede om Skivemalerne Chr. Dalsgaard og Hans Smidth, højskolen, husmænd, mejerierne m.v.

Søllinge Jette D. og N. Thomsen: De danske aviser 1634-1989. Bd. 1: 1634-1847. 1988. S. 247-50: Om Den Viborger Samler m.fl. navne til Viborg Stifts-Tidende (1773-1962) og Stændertidende for Nørrejylland (1836-48).

Tapdrup skole – 200 års jubilæum. Indhold bl.a.: Paul G. Ørberg: Et historisk tilbageblik. P. E. Langvad: En lærerskikkelse ved Tapdrup skole. O. Th. Nielsen: Min skoletid i Tapdrup skole. Jørgen Qvortrup: Af en landsbydegns dagbog. Esben Ørberg: »Tappen« for 22 år siden. 1988. 35 s. ill.

Thorning Håndværker- og Borgerforening 1937. 1. februar 1987 / redigeret af Aage Sørensen ... et al. – Kjellerup : Reklametrykkeriet, 1987. – 47 sider : ill.

Vaupel, Chr.: De danske skove / forord af P. Chr. Nielsen. – 1986. – 309 sider, 1 kort. Hald: passim. Kort over skove og krat ved Viborg (bagi bogen).

Vellev, Jens: Gyldenstjernerne gård i Viborg. Om det såkaldte »Budolfi«s undersøgelse og nedbrydning, i: Middelalderlige stenhuse i danske og skånske købstæder, 1988 s. 225-278, ill. Også i »hikuin« bd. 13.

Viborg Gråbrødre Kloster. 1988. 8 s. Farveomslag, ill. og tegning. Tekst og tilrettelæggelse: Paul G. Ørberg. Fotos: Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg. Tegning: Erik Einar Holms tegnestue.

Viborg Landstings Dombøger 1616-1618. Udvalgte tingsvidner. Ved Poul Rasmussen. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1988. 380 s. Der er tale om et suppleringsbind til fire bind med dombogsudtog, som udkom 1965-1981. I dette bind er det ikke de juridiske forhold, der interesserer, men derimod det omfattende kulturhistoriske materiale, som belyser mange træk af dagliglivet og 1600-årenes talesprog; materialet omfatter hele Jylland.

Viborg Malerlaug 100 år / redigeret af Hagbarth Madsen ; tegninger: Svend Erik Ihle. – Viborg : Viborg Malerlaug, 1988. – 36 sider : ill. (nogle i farver).

Viborg Stifts Årbog 1986: Forventning af Georg S. Geil. Afsked med domprovst Gjesing af Johs. W. Jacobsen. Ny domprovst af Georg S. Geil. Kongens – ikke Luthers reformation af P. G. Lindhardt. Bønnen, der omspænder hele verden af Niels Erik Sørensen. Altertavler i Viborg stift af Gudrun Meedom og Johannes Bæch. Menighedens liv og vækst af Karsten Nissen. Søndre Sogns kirkes altersølv af Sven Fritz. Om kvinder mellem krav og kraver af Reidun Günther Geil. Træk af Christian den Fjerdes kirkepolitik i 1646 af Jens Holmgaard. Præst og prædiken (V) ved Morten Øllgaard. Kirkerne og deres omgivelser af Jacob Blegvad. Viborg Domkirkes middelalderlige korstole af Jens Vellev.

Viborg Stifts Årbog 1987: Samhørighed af Georg S. Geil. Viborg Stift som jeg så det af Johs. W. Jacobsen. Den biologiske udfordring af A. O. Gyldenholm. Kærlighedens

gerninger af P. Gadegaard Frandsen. Kalkmalier skal afdækkes, hvis de skal overleve af Henrik Græbe. Alttertavler i Viborg Stift af Gudrun Meedom og Johannes Bæch. Præstegårdslandbruget i dag og i morgen af H. P. Nielsen og Morten Øllgaard. Det lutherske Verdensforbund, kirkens enhed og folkekirken af Karsten Nissen. Præst og prædiken (VI) ved Morten Øllgaard.

Årsskrift / Blicheregnens museumsforening. – 1. årgang. – Kjellerup : Blicheregnens museumsforening, 1980-87.

Årsskrift 1987. Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv, Aalestrup, 1987, 143 s. ill. Gravhøje på gassens vej af Bodil Nørgaard. Spredte indtryk fra en barndom i Fjelsø for godt halvtreds år siden af Poul Krogh. Revlingeindustri i Gedsted af Chr. Krøjman. Vesterbølle kirke af Hans Jørgen Lysholm Christensen. Kommunale- og sociale forhold i 1800-tallet. Østerbølle sogn af Vagn Overgaard. Hverrestrup-katastrofen af Peter Højbjerg. Omkring gravstenen i Testrup kirke af Anton Blaabjerg. Mergelgravsulykken i Tollestrup for 100 år siden af Thorvald Nielsen. Mine fodboldbrødre fra Hvilsom af Agnethe Jensen. Første valg af Sogneforstanderskab i Hvam-Hvilsom kommune af Peder Nielsen. Smeden og drengene. Om besættelsestiden og modstandskampen på egnen af Hans Chr. Kristensen

Historisk Samfund for Viborg Amt

har siden samfundets stiftelse i 1928 udsendt 53 bind af årbogen »*Fra Viborg Amt*«. Mange årgange er udsolgte, men resterende bind kan leveres til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medlemmer i parentes):

[1]	1930-54, pr. årgang	6 kr. (9 kr.)
[2]	1955-63, pr. årgang	10 (15 kr.)
[2]	1964-72, pr. årgang	25 kr. (30 kr.)
[4]	1974-77, pr. årgang	35 kr. (45 kr.)
[5]	1978	45 kr. (68 kr.)
[6]	1979-84	50 kr. (75 kr.)
[7]	1986 og 1987	60 kr. (95 kr.)

Resterende årbøger sælges under ét for en pris af 350 kr. + moms til medlemmer (ikke-medlemmer 600 kr. + moms).

Samfundet har herudover – oftest i stedet for et bind af årbogen – udgivet eller medvirket ved udgivelsen af en række vægtige særpublikationer, af hvilke dog flere er udsolgt, og andre kun haves i *meget begrænset rest-oplag*. De sælges til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medl. i parentes):

[8]	Viborg Amts Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. 1947	Udsolgt
[9]	Viborg Katedralskoles historie. Af Carl E. Jørgensen. Indb. særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1959-60. 174 sider, rigt illustreret	25 kr. (35 kr.)
[10]	P. G. Lindhardt. Brevvexling mellem biskopperne J. Swane og Frederik Nielsen. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1962. 30 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[11]	Billeder af Viborg amts forhistorie. 1966. 160 sider, rigt ill. Ved køb af mindst 5 eksemplarer: kr. 12,00 pr. eksemplar, portofrit fremsendt uanset medlemsskab.	16 kr. (24 kr.)
[12]	Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. Fotos: Keld Helmer-Petersen. Tekst: Harald Ditzel. 2. udgave, 1966. 94 sider, rigt illustreret	Udsolgt
[13]	Niels Friis: Viborg Domkirkes orgel 1570-1966. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1967. 40 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[14]	Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805-1830. 105 sider, illustreret. 1968	9,50kr.(15 kr.)
[15]	Nr. Tulstrup-dagbogen. Ved Jens Holmgaard. Udg. i samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Sælges kun til medlemmer	40 kr.
[16]	Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839. Fotografisk optryk. 228 sider	25 kr.(32,50)
[17]	Virbejde med Landbohistorisk Selskab. Sælges kun til medlemmer	25 kr.
[16]	Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839. Fotografisk optryk. 228 sider	20 kr. (30 kr.)
[19]	Rentekammerets farvetrykte kort vedr. amtsinddelingen 1793, 2 stk., 38×26 cm, ufalsede	35 kr.
[20]	Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk	65 kr. (68 kr.)

EKSPEDITION: Fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Historisk Samfund for Viborg Amt

støttes i sit arbejde af følgende:

Andelsbanken, Viborg afdeling	Nordjyllands revisionskontor, Viborg
Arbejdernes Landsbank, Viborg	Nykredit, Viborg
Bikuben, Viborg	Nørhaven Bogtrykkeri
E Bindstouw, Lysgaard	Pan Buslinier, Viborg
Byens Tryk, Viborg	A. Røn Petersen, smedearbejde, Viborg
Fona, Viborg	Anders Petersen, farvehandler, Viborg
Galsgårds Farvehandel, Viborg	Privatbanken for Viborg og Omegn
Handelsbanken i Viborg	Sct. Mathias Apotek, Viborg
Hansen og Nielsen K/S, Viborg	Schous Boghandel, Viborg
Jacobi, kontoretablering, Viborg	Schumanns Herremagasin, Viborg
Jyske Bank, Viborg	Sparekassen SDS
Kjær's Boghandel	Special-Trykkeriet Viborg a-s
J. N. Kjærsgaards Tømmerhandel A/S,	Svaneapoteket, Viborg
Jørgen Laursen, Viborg	Viborg Blikkenslageri, v. Westergaard & Bak
Løveapoteket, Viborg	Viborg Rejsebureau, Viborg
Midtbank, Viborg	Viborg Stifts Folkeblad
Midtjydsk Frøhandel, Viborg	

Driftsregnskab for perioden 1/1-31/12 1987

Indtægter	Regnskab		Budget 1987
Kontingent	30.679.50		
Bogsalg	8.590.45		
Annoncer	2.897.50		
Renter	2.324.03		
Tilskud:			
Viborg Amt	1.550.00		
Viborg Kommune ..	11.000.00		
D.H.F	4.700.00	17.250.00	
		61.741.48	
Overført fra 1986:			
Kontant	544.90		
Giro	14.050.45		
Bank	13.155.29	27.750.64	89.492.12
		61.741.48	
Udgifter:			
Trykkeri	51.015.52		
Honorarer	3.360.00		
Tryksager	4.069.72		
Porto	9.775.00		
Møder	4.883.25		
Moms	1.697.00		
Diverse:			
Annoncer	384.00		
Gaver	405.85		
Chr. Jacobsen	277.50		
Fortid og Nutid	172.00		
		1.239.35	
		76.039.84	
Overført til 1988:			
Kontant	176.10		
Giro	2.275.84		
Bank	11.000.34	13.452.28	89.492.12
(+ udg.fond 25.000)			

Viborg, den 24. februar 1988

Undertegnede revisorer har dags dato revideret ovennævnte regnskab og fundet kontant-giro- og bankbeholdning tilstede.

Finn Bertel

J. V. Lund

Lokalhistoriske arkiver

BJERRINGBRO LOKALHISTORISKE ARKIV

Bjerringbro bibliotek, Realskolevej 12.

Tlf.: 06 68 38 33.

Åbent: tirsdag & torsdag 16-18.

Leder: Hans Jørgen Hansen, Kirkevej 9, Gullev, 8850 Bjerringbro.

Æ FJANDBOARKIV

Iglsøvej 5, Stoholm.

Tlf.: 07 64 15 85.

Åbent: tirsdag 15.30-17.30.

Leder: Aage Stilling, Vesterled 26, 7800 Stoholm.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HVORSLEV KOMMUNE

Søndergade 2, Thorsø.

Tlf.: 06 96 63 30.

Åbent: 1/10-30/4 onsdag 15.30-17.30 eller efter aftale.

Leder: Thorkild Simonsen, Møllevej 13, 8881 Thorsø. Tlf. 06 96 64 71.

LOKALHISTORISK ARKIV

Østergade 23, 7470 Karup J.

Tlf.: 07 10 21 37.

Åbent: mandag 17-19 og torsdag 16.30-19.30.

Leder: Ole Michaelsen, Spættevej 10, Kølvrå, 7470 Karup J.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KJELLERUP KOMMUNE

Blicheregnens Museum, Blichersvej 30, Thorning, 8620 Kjellerup.

Tlf.: 06 88 08 77.

Åbent: Efter aftale. Leder: museumsleder Hans Kruse.

TJELE KOMMUNE, LOKALHISTORISK ARKIV

Søgården, Vingevej 12, Ørum Sønderlyng.

Tlf.: 06 45 12 77.

Åbent: torsdag 14-17.

Leder: Erik Esbensen, Høegsparken, Høegsvej 32 C, 8834 Hammershøj.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Stiftsmuseet, Hjultorvet, 8800 Viborg.

Tlf.: 06 62 30 66.

Åbent: mandag-fredag 14-17, onsdag tillige 10-12.

Leder: Henning R. Lauridsen.

LOKALHISTORISK ARKIV, AALESTRUP

»Knabergaarden«, Borgergade 8B, 9620 Aalestrup.

Tlf.: 08 64 12 86.

Åbent: mandag 18-21.

Leder: P. Gade, Vestergade 66, Aalestrup.

MØLDRUP KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIVER

Kommunekontoret, Nørregade 15, 9632 Møldrup.

Tlf.: 06 69 12 00.

Åbent: torsdag 15-17.

SALLINGSUND LOKALHISTORISKE ARKIV

Bajlum skole, Roslev.

Tlf.: 07 59 24 47.

Åbent: 1. og 3. torsdag i md. i per. okt.-apr. 19-21.

Leder: Otto Veile, Vestervang 7, Durup, 7870 Roslev.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Skive Østertorv 9, 7800 Skive.

Tlf.: 07 52 81 22.

Åbent: mandag-fredag 10-12.

Leder: Sv. Mortensen.

SPØTTRUP LOKALHISTORISKE ARKIV

Spøttrup bibliotek, Ålbækvej 18, Lihme.

Tlf.: 07 56 00 81.

Åbent: 2. og 4. onsdag i md. 19-22.

Leder: H. Eriksen, Lihme, 7861 Balling.

SUNDSØRE LOKALHISTORISKE ARKIV

Jebjerg gl. skole, Jebjerg.

Tlf.: 07 57 45 22.

Åbent: mandag-onsdag 9-14 og efter aftale.

Leder: Knud E. Jakobsen, Risumvej 3, Risum, 7880 Roslev. Tlf. 07 59 51 61.

Jørgen Laursen *a/s*

AUTORISERET GM-FORHANDLER

INDUSTRIVEJ 8 · 8800 VIBORG · 06 62 56 11

Netop
Nykredit
giver dig
noget mere!

Nykredit
den nye danske kreditforening

Set. Mathiasgade 1-3
8800 Viborg
Tlf. (06) 62 33 33

Hansen & Nielsen

INVENTAR- &
BYGNINGSSNEDKERI

Absalonsvej 9 . 8800 Viborg
TOTALENTREPRISER
- alt isoleringsarbejde udføres

06 62 17 11

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Livøvej 1, 8800 Viborg Tlf. 06 62 40 33*

Fotosats Reproduktion Offset

Spørg

SPAREKASSEN sds

så har du et problem mindre

*ih, de er
så flinke - hos*

FONA

NØRHAVEN BOGTRYKKERI A/S

HANDELSBANKEN

altid med i billedet

byens tryk 1/5
VESTERBROGADE 25
8800 VIBORG · TELEFON 06 · 61 05 88

VIBORG STIFTS FOLKEBLAD

*Viborg amts
største dagblad*

Tøjet får vi i

***Hvis problemet
er penge...***

-vi finder en løsning

DE KAN REGNE MED OS

SMEDEMESTER
Røn PETERSEN I/s

Falkevej 9 · 8800 Viborg · Telefon 06 92 06 77

*Personlig rådgivning
ind i ...*

SCHOUS BOGHANDEL

Sct. Mathiasgade 50

Viborg

Tlf. 06 62 42 66

GALSGAARDS FARVEHANDEL

Gravene 18

Viborg

Tlf. 06 62 02 69

kjaer's
boghandel &
antikvariat

Set. Mathiasgade 29
8800 Viborg
Tlf. 06 - 61 39 00 & 61 36 35

Antikvarietet:
Skovgaardsvej 5
8800 Viborg
Tlf. 06 - 61 12 18

VIBORG REJSEBUREAU APS

Dumpen 23

Tlf. 06 62 43 11*

Viborg

Hjemstavns museet

E BINDSTOUW

I LYSGAARD

11 km fra Viborg

Blichervej 40 - 8800 Viborg
Telefon 06 66 75 79

J. N. KJÆRSGAARDS TØMMERHANDEL

VIBORG

VIBORG BLIKKENSLAGERI

Westergaard & Bak

Telefon 06 62 62 47

PAN BUS LINIER

Vesterbrogade 16

Viborg

Tlf. 06 62 58 77*

PRIVATbanken

Viborg Afdeling
Sankt Mathiasgade 15 – 8800 Viborg – Tlf. 06 62 26 00

**FARVELAND
BYGGEMARKED
INDUSTRIAFO.**

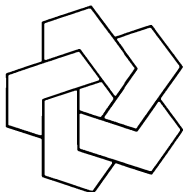
ANDERS PETERSEN

Farvervej 7
Vestervangsvej 18
8800 Viborg
Telefon 06 62 12 66

JACOBI

Ringvejen – Viborg

Telefon 06 62 40 00

MB Revision

Statsautoriserede Revisorer
Hjørring, Aalborg, Hobro, Hadsund
Århus, Viborg, København

Mortensen & Beierholm

Ringvejen, 8800 Viborg
Telefon 06 61 18 11, Telefax 06 62 88 32
Internationalt Hodgson Landau Brands

THOR,
got gammeldags
bajere.

Støt indsamlingen

til

Red Barnet

*

Svaneapoteket

Viborg

*

Løveapoteket

Viborg

*

Sct. Mathias Apotek

Viborg

Historisk Samfund for Viborg Amt

er oprettet 1928 og har til formål:

»at vække historisk interesse hos amtets befolkning og indsamle oplysning om historiske begivenheder i amtet, om befolkningens liv og færden i tidligere tider og om personer, der har haft særlig betydning for denne del af landet, samt at værne de historiske minder.«

Formålet søges fremmet »dels ved udgivelse af en årbog med lokalhistorisk indhold, dels ved afholdelse af offentlige møder på dertil egnede steder i amtet med foredrag af historisk indhold og ved at bidrage til og støtte udgivelsen af historiske arbejder vedrørende egns osv.«

Samfundet har gennem årene udover årbøgerne kunnet tilstille sine medlemmer en række vægtige særpublikationer, senest de smukke og efterspurgte bøger *Billeder af Viborg amts forhistorie*, *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog*, *Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839*, *Viborgs brand 1726* og *Chr. Jacobsen: Gudenaå*.

Kontingent er p. t. 60,00 kr. årligt, der betales ved modtagelsen af årbogen, hvis pris i boghandelen er 95,00 kr.

Medlemmerne kan til favørpris erhverve ældre årgange og en række andre publikationer.

Indmeldelser modtages af fru Else Hansen.

ISBN 87-87235-46-3

DIS-Danmark

1 2 8 8 1 4

COPENHAVNS
BIBLIOTEK
MUNES
BIBLIOTEKER

B